

Οι Έλληνες στη Διασπορά

15ος - 21ος αι.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

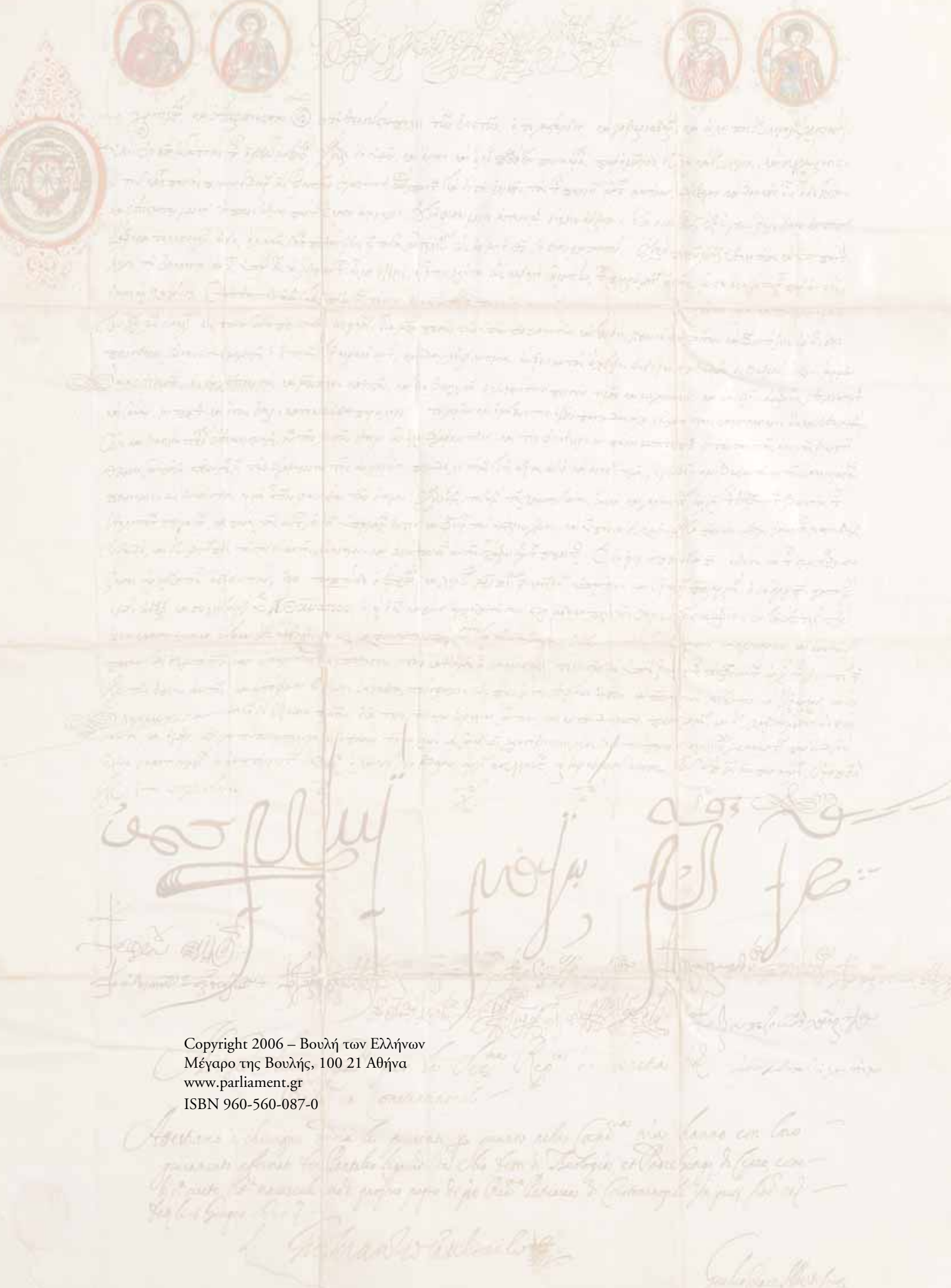
Οι Έλληνες στη Διασπορά 15ος – 21ος αι.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ευρυδίκη Α. Αμπατζή

ΑΘΗΝΑ 2006

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ιωάννης Κ. Χασιώτης, πρόεδρος
Ομ. Καθηγητής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Όλγα Κατσιαρδή-Hering, αναπληρώτρια πρόεδρος
Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασίλειος Καρδάσης, μέλος
Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης
Τζελίνα Χαρλαύτη, μέλος
Αναπλ. Καθηγήτρια στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, μέλος
Αναπλ. Καθηγήτρια στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεώργιος Καραμπατζός, πρόεδρος
Γενικός Γραμματέας της Βουλής των Ελλήνων
Ευρυδίκη Αμπατζή, φιλόλογος
Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής
Αικατερίνη Φλεριανού, ιστορικός
Προϊσταμένη της Μπενακείου Βιβλιοθήκης
Ελένη Αντωναράκου, ιστορικός, *Βιβλιοθήκη της Βουλής*
Μαρία Βλασσοπούλου, ιστορικός, *Βιβλιοθήκη της Βουλής*
Βασίλης Δούβλης, σκηνοθέτης, *Βιβλιοθήκη της Βουλής*
Ευάγγελος Δρακόπουλος, φιλόλογος, *Βιβλιοθήκη της Βουλής*
Έλλη Δρούλια-Μητράκου, φιλόλογος, *Βιβλιοθήκη της Βουλής*
Δημήτρης Κοντογεώργης, ιστορικός
Βασιλική Σειρηνίδου, ιστορικός

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Παντελής Μάσσος

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Ιωάννης Μετζικώφ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Αγγελική Σαμαρτζή
Αριέττα Ρεβύθη

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η νεότερη και η σύγχρονη ελληνική ιστορία είναι στενά συνυφασμένη με το φαινόμενο της Διασποράς. Αναμφίβολα, μόνο αν λάβουμε υπόψη το ρόλο που διαδραμάτισαν οι απόδημοι Έλληνες, μπορούμε να κατανοήσουμε πλήρως τη δημιουργία και την ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, καθώς και την οικονομική και κοινωνική ανέλιξη, αλλά και ιδεολογική συγκρότηση του Ελληνισμού εντός και εκτός των συνόρων. Μετά τη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους συχνά οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού έρχονταν αρωγοί προκειμένου να στηρίξουν την αρχικά μικρή πατρίδα, προπάντων όταν αντιμετώπιζε κρίσιμα εθνικά ζητήματα.

Σήμερα οι δεσμοί ανάμεσα στην Ελλάδα και τον Απόδημο Ελληνισμό είναι ιδιαίτερα στενοί. Δεν περιορίζονται, μάλιστα, μόνο σε ατομικό, οικογενειακό και τοπικό επίπεδο, αλλά υποστηρίζονται συστηματικά και από θεσμοθετημένες υπηρεσίες της χώρας μας –με βάση ειδικό άρθρο του ελληνικού Συντάγματος– και από ομογενειακές οργανώσεις της ίδιας της Διασποράς, που εδώ και χρόνια συντονίζονται από το Συμβούλιο του Απόδημου Ελληνισμού.

Στη διασύνδεση του μητροπολιτικού κέντρου με τους απόδημους ομογενείς συμμετέχει ενεργά και η Βουλή των Ελλήνων με ποικίλους τρόπους. Η προβλεπόμενη στον Κανονισμό της Βουλής «Ειδική μόνιμη Επιτροπή για Θέματα Απόδημου Ελληνισμού», στην οποία συμμετέχουν, αναλογικά, βουλευτές όλων των κομμάτων, βρίσκεται σε σταθερή επαφή με τις ομογενειακές οργανώσεις και μεριμνά για την προώθηση των θεμάτων που απασχολούν τους αποδήμους. Επίσης η Βουλή έχει στενή συνεργασία με τους απανταχού βουλευτές ελληνικής καταγωγής, εκλεγμένους σε αλλοδαπά κοινοβούλια, ενώ στο πλαίσιο της αναπτυσσόμενης κοινοβουλευτικής διπλωματίας παρεμβαίνει για τη στήριξη πρωτοβουλιών που αποβλέπουν στη συντήρηση και ενίσχυση της ελληνικής γλώσσας και την προβολή του ελληνικού πολιτισμού σε χώρες με αξιόλογο ομογενειακό στοιχείο. Συνεπώς, μια Έκθεση

της Βουλής των Ελλήνων για τη νεοελληνική Διασπορά δεν αποβλέπει μόνο στην ιστορική αποτύπωση και την προβολή της σημερινής παρουσίας του σημαντικού αυτού τμήματος του Ελληνισμού, αλλά και στην ενίσχυση των διαύλων επικοινωνίας μεταξύ του ελληνικού κέντρου και της ομογένειας.

Η οργάνωση και παρουσίαση μιας Έκθεσης για τον Απόδημο Ελληνισμό παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Καταρχάς η ιστορική διαδρομή της νεοελληνικής Διασποράς ξεπερνά τους πέντε αιώνες. Πέραν, όμως, από το χρονικό εύρος, η νεοελληνική Διασπορά είναι και γεωγραφικά εκτεταμένη, καθώς η ελληνική παρουσία είναι διάσπαρτη, έστω και άνισα, και στις πέντε ηπείρους. Οι διαδικασίες εξάλλου της συγκρότησης και γενικά η εξέλιξη των χιλιάδων –παλαιών και νεότερων– Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού συχνά διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Επίσης, δυσκολίες παρουσιάστηκαν στη συγκέντρωση και επιλογή του διαθέσιμου υλικού. Τέλος, υπήρξαν περιορισμοί που επέβαλε ο ίδιος ο εκθεσιακός χώρος του κτιρίου της Βουλής, που επιτρέπει την προβολή ενός συγκεκριμένου αριθμού εκθεμάτων, κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στον κατεξοχήν εκπαιδευτικό σκοπό της Έκθεσης.

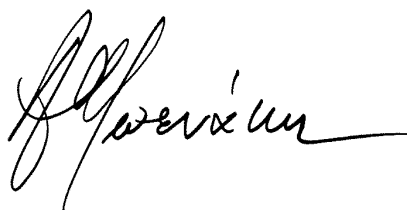
Με βάση λοιπόν τα παραπάνω κριτήρια αλλά και την εμπειρία που αποκτήθηκε από ανάλογες πολιτιστικές διοργανώσεις της Βουλής, συγκροτήθηκαν δύο Επιτροπές, μία Οργανωτική, που ανέλαβε τη συγκέντρωση και το “στήσιμο” των εκθεμάτων, και μία Επιστημονική, που ανέλαβε την επιστημονική εποπτεία όλων των ζητημάτων και των συναφών εκδηλώσεων που συνοδεύουν την Έκθεση. Η Επιστημονική Επιτροπή που επιφορτίστηκε και με την προετοιμασία του συνόλου των εισαγωγικών κειμένων του Οδηγού, συντόνισε ένα συλλογικό έργο στο οποίο συνεργάστηκαν ήδη δοκιμασμένοι αλλά και νέοι επιστήμονες, έλληνες, ομογενείς και ξένοι. Ο τόμος του Οδηγού σχεδιάστηκε με δύο βασικούς στόχους: αφενός την καταγραφή –συνοπτικά βέβαια– των βασικών δεδομένων που αφορούν στην ιστορική εξέλιξη και τη σημερινή αποτύπωση των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού και αφετέρου στην εικονογραφική παρουσίαση ενός μέρους, τουλάχιστον, του υλικού, που συγκεντρώθηκε και προβάλλει επίσης ενδιαφέρουσες όψεις της διαχρονικής διαδρομής του απόδημου Ελληνισμού. Οι πρωτότυποι και ειδικά για την περίπτωση σχεδιασμένοι χάρτες και τα διαγράμματα δεν ήταν δυνατόν να αναρτη-

θούν όλοι στον εκθεσιακό χώρο. Συμπεριλαμβάνονται όμως ως παράρτημα, στον Οδηγό αυτό της Έκθεσης.

Θα ήθελα από εδώ να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε όλους όσοι εργάστηκαν με ενθουσιασμό για την προετοιμασία και την πραγματοποίηση της Έκθεσης αυτής και των εκδόσεων που την υποστηρίζουν, ιδίως τα ιδρύματα, τις κοινότητες, τους ιδιωτικούς φορείς και τους ιδιώτες που μας παραχώρησαν πρόθυμα ποικίλα κειμήλια, έργα τέχνης, φωτογραφίες, έγγραφα, έντυπο υλικό και αντικείμενα που δίνουν μια ενδεικτική, έστω, εικόνα του πλούτου και της ποικιλομορφίας της μακραίωνης και πολύπλευρης ιστορίας την νεοελληνικής Διασποράς.

Ευχαριστώ, επίσης, για άλλη μια φορά, τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής για το ζήλο που επέδειξαν. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής και ιδιαίτερα στον πρόεδρό της καθηγητή κ. Ιωάννη Χασιώτη για την πολύτιμη προσφορά τους στην προετοιμασία της Έκθεσης και των συνοδευτικών της εκδόσεων, αλλά και σε όλους όσοι συνεργάστηκαν για τη συγγραφή των κειμένων που περιλαμβάνονται στον Οδηγό της Έκθεσης.

Η ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ANNA ΜΠΕΝΑΚΗ ΨΑΡΟΥΔΑ

ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΕΣΤΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ*

Πηγή: Όλγα Κατσιαροδή-Hering, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830), τόμος 2, Αθήνα 1986

Η σημασία της νεοελληνικής Διασποράς

Για μεγάλα χρονικά διαστήματα η νεοελληνική *Διασπορά* είχε ευρύτατη συμμετοχή στην οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική εξέλιξη του συνολικού ελληνικού κόσμου. Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος της κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: επί τέσσερεις, περίπου, αιώνες οι *παροικίες* της δυτικής και της κεντρικής Ευρώπης *μετακένωναν* στην τουρκοκρατούμενη ελληνική Ανατολή τα στοιχεία εκείνα που αποτέλεσαν καταλύτες στην οικονομική ανάπτυξη και στο σταδιακό κοινωνικό της μετασχηματισμό. Οι πολιτικές, εξάλλου, πρωτοβουλίες των αποδήμων συνέβαλαν αποφασιστικά στην τελική διαμόρφωση του ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο προετοιμάστηκε ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων. Αλλά και μετά τη δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και την ανάδειξή του σε αδιαμφισβήτητο *εθνικό κέντρο*, οι ελληνικές *Κοινότητες του Εξωτερικού* διατήρησαν ένα μέρος του προγενέστερου πολιτικού τους ρόλου, ο οποίος, μάλιστα, αναβαθμιζόταν κατά τις περιόδους των εθνικών κρίσεων του Ελληνισμού.

Από *ποσοτική*, επίσης, άποψη η νεοελληνική Διασπορά ήταν πάντοτε υπολογίσιμος παράγοντας: Με βάση μετριοπαθείς εκτιμήσεις των ελληνικών προξενικών αρχών και υπολογισμούς των ομογενειακών φορέων, το σύνολο των ατόμων που μπορούν να συναριθμηθούν σήμερα στον *Απόδημο Ελληνισμό* κινείται χονδρικά μεταξύ ενός ελαχίστου 2.700.000 και ενός μεγίστου 4.500.000. Είναι σαφές ότι, με τα ελληνικά μέτρα, τα μεγέθη αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν επιβλητικά, αφού αντιστοιχούν στο ένα τρίτο, περίπου, του πληθυσμού της Ελλάδας. Πάντως, σημαντικότερα ήταν –και είναι– τα *ποιοτικά* χαρακτηριστικά της ελληνικής Διασποράς, δηλαδή η οικονομική ευρωστία και η κοινωνική καταξίωση των *ομογενών* στις νέες τους πατρίδες, σε συνδυασμό με τη δυνατότητά τους να επηρεάζουν παραγωγικά την κοινωνική και πολιτιστική ανέλιξη και της χώρας όπου ζουν σήμερα, αλλά και της *πατρίδας* των ίδιων ή των προπατόρων τους.

Η ύπαρξη, συνεπώς, ενός ανθρώπινου δυναμικού, που έχει συνείδηση της εθνικής του καταγωγής και της πατρογονικής ιστορικής του κληρονομιάς, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για έναν μικρό λαό, όπως ο ελληνικός, που υποχρεώθηκε να σηκώσει το βάρος συγχών και δύσκολων καταστάσεων. Όταν, μάλιστα, το ανθρώπινο αυτό δυναμικό συμμετέχει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε συλλογικές πρωτοβουλίες πανεθνικής αλληλεγγύης, τότε ο ρόλος του αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία.

Συνέχεια και μεγάλες τομές στη συνολική ιστορία της ελληνικής Διασποράς

Η συνολική ιστορία της ελληνικής Διασποράς έχει διάρκεια αιώνων: η απώτερη αρχή της ανάγεται στη δεύτερη, τουλάχιστον, χιλιετία π.Χ. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την πολιτιστική συνέχεια του Ελληνισμού, είχε παλιότερα οδηγήσει πολλούς μελετητές στη ρομαντική αντίληψη ότι η ιστορική εξέλιξη των ελληνικών αποδημιών ήταν συνεχής και αδιάλειπτη, από τα χρόνια των πρώτων αρχαϊκών εποικισμών ως τις μέρες μας. Πιο

ψύχραιμη, ωστόσο, προσέγγιση του φαινομένου δείχνει ότι οι νεότερες, και ακόμα περισσότερο οι σύγχρονες, μεταναστεύσεις των Ελλήνων θα πρέπει πια να θεωρούνται διαφορετικές *ιστορικές κατηγορίες* σε σχέση με τις αρχαίες ή ακόμα και τις μεσαιωνικές μετοικεσίες. Η διάκριση αυτή ισχύει ακόμα και όταν οι νεοελληνικές *παροικίες* δημιουργούνταν στις ίδιες γεωγραφικές θέσεις, στις οποίες είχαν αναπτυχθεί, για άλλους λόγους, και οι συγχνά ομώνυμες τους ελληνικές *αποικίες* της αρχαιότητας και του βυζαντινού Μεσαίωνα, όπως έγινε π.χ. στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, στην Αλεξάνδρεια και τη Μασσαλία και στα παράλια –βορειοδυτικά και ανατολικά– του Ευξείνου Πόντου. Οι καθαυτό, όμως, νεότερες ελληνικές εστίες της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας δημιουργήθηκαν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, των ανατολικών ακτών του Ευξείνου στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα και της Αλεξάνδρειας και της Μασσαλίας από τις αρχές ή και τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής.

Οι *διαφορές* αυτές οφείλονται κατά κύριο λόγο στα τεράστια χρονικά χάσματα που μεσολάβησαν ανάμεσα στη μια και την άλλη ιστορική περίοδο, αλλάζοντας ριζικά τις ιστορικές συνθήκες τόσο στις χώρες αποστολής όσο και στους χώρους υποδοχής, και συνεπώς και τους παράγοντες και τον χαρακτήρα των ελληνικών αποδημιών. Γι' αυτό και οι αντιπροσωπευτικές, τουλάχιστον, περιπτώσεις στις διαφορετικές ιστορικές περιόδους δεν είναι συγκρίσιμες: οι αρχαιοελληνικές *αποικίες*, με την υπεροχή τους στον πολιτιστικό, ιδίως, τομέα, ήταν σε θέση –ιδρύοντας πόλεις και εμπορικά κέντρα– να επηρεάζουν αποφασιστικά τις εξελίξεις στους χώρους της εγκατάστασής τους, εξελληνίζοντας τους συνοίκους ή και γειτονικούς, ακόμα, λαούς, ενώ αντίθετα, οι νεότερες και σύγχρονες *παροικίες*, εξαιτίας κυρίως του μειωμένου ανθρώπινου δυναμικού τους και του περιορισμένου κοινωνικού τους λόγου, ήταν καταδικασμένες αρχικά στην αναπόδραστη περιθωριοποίηση, στη συνέχεια στην κοινωνική ενσωμάτωση και, τέλος, στη σταδιακή –μερική ή και ολική– αφομοίωσή τους από τον ισχυρότερο περίγυρο των νέων πατρίδων. Επιπλέον, οι αρχαιοελληνικές *αποικίες* εξελίχθηκαν, σε πολλές περιπτώσεις, χάρη στη δημογραφική τους ανάπτυξη και τη συνακόλουθη γεωγραφική τους εξάπλωση, στο καθαυτό *ιθαγενές* στοιχείο των χωρών όπου αναπτύχθηκαν και ευδοκίμουσαν. Αντίθετα, οι νεοελληνικές *παροικίες* δεν υπερέκρυσαν ποτέ αριθμητικά το ανθρώπινο στοιχείο που βρήκαν στις χώρες υποδοχής· γι' αυτό και παρέμειναν πάντοτε στο επίπεδο της θρησκευτικής και εθνικής *μειονότητας*.

Ως εξαίρεση στη γενίκευση αυτή θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι παλαιότερες ελληνικές εστίες στην Κριμαία. Αλλά και αυτές δεν θεωρούνται συνέχεια των αφανισμένων από αιώνες αρχαιοελληνικών αποικιών, αλλά των μετοικεσιών της μεσαιωνικής περιόδου, οι οποίες, μάλιστα, ενισχύθηκαν δημογραφικά μετά την επέκταση στο νότιο τμήμα της χερσονήσου της οθωμανικής κυριαρχίας στα τέλη του 15ου αιώνα. Παρά τη μαζική μετοικεσία, το 1779, του χριστιανικού πληθυσμού της Κριμαίας στις απέναντι περιοχές της Αζοφικής, τη μεγάλη έξοδο προς την Ελλάδα το 1919 και τους αποδεκατισμούς που προκάλεσαν στο εκεί ελληνικό στοιχείο οι σταλινικές εκκαθαρίσεις του 1937-1938 και οι εκτοπισμοί του 1944-1946, η ελληνική παρουσία διατηρήθηκε μέχρι σήμερα (έστω και δραματικά περιορισμένη σε 4.500 περίπου ψυχές). Τα έσχατα, εξάλλου, δείγματα των αρχαϊκών ελληνικών εποικισμών του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. στη «Μεγάλη Ελλάδα» (που συναριθμούν σήμερα περίπου 40.000 ελληνόφωνους της Απουλίας και της Καλαβρίας) δεν έχουν, όπως αναφέρθηκε, καμία σχέση με τις ελληνορθόδοξες κοινότητες που δημιουργήθηκαν στην Κάτω Ιταλία με νεότερες και σύγχρονες μετοικεσίες (από τον 15ο αιώνα ως τις μέρες μας).

Πάνος Αραβαντινός, Σκηνογραφία από την όπερα Τραγουδιστής Διάβολος, του Franz Schreker. Τέμπερα και κάρβονο σε χαρτί, 31x47 εκ. Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Ζητήματα ορολογίας και ιστορικών προσδιορισμών

Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν το ελληνικό στοιχείο, ελληνόφωνο και μη, που έζησε και ζει εκτός των συνόρων του νεοελληνικού κράτους, δεν είναι πάντοτε αποκρυσταλλωμένοι και δεδομένοι. Καταρχάς ο διεθνής όρος *Διασπορά* –που παρά την ετυμολογική του προέλευση, υιοθετήθηκε σχετικά πρόσφατα από την ελληνική βιβλιογραφία (περιορίζοντας τη χρήση του παραδοσιακού *Απόδημος Ελληνισμός*)– χαρακτηρίζει γενικά το εκπατρισμένο εκείνο τμήμα ενός λαού, το οποίο, μολονότι εγκαταστάθηκε, έστω και με σχετική μονιμότητα, σε χώρες ή περιοχές εκτός του *εθνικού χώρου*, εξακολουθεί να συντηρεί, σε επίπεδο συλλογικό ή και ατομικό, τις υλικές, πολιτιστικές και συναισθηματικές του σχέσεις με τη χώρα της άμεσης ή της παλαιότερης καταγωγής του. Με το πέρασμα του χρόνου και τη διαδοχή των γενεών, οι σχέσεις αυτές μετασχηματίζονται σε απλό όραμα μιας πατρίδας, η οποία, ακόμα και όταν δεν ανταποκρίνεται θετικά στις προσδοκίες των *ξενιτεμένων* παιδιών της, καταφέρνει από μακριά να επηρεάζει ή ακόμα και να καθορίζει τη συλλογική τους μνήμη και, συνακόλουθα, την κοινοτική και εθνική τους συνείδηση.

Οι *απόδημοι* είναι εκείνοι, που για ποικίλους λόγους έφυγαν από τη γενέτειρά τους, *αποδημώντας* σε κάποιον τόπο κατά κανόνα ξένο ή ξενικό και μακρινό (*πέρα των περών*, κατά τον χαρακτηρισμό ενός κυπριακού δημοτικού ταγουδιού). Εκεί, στην *ξεντιά*, οι *ξενιτεμένοι* διατηρούσαν την προσδοκία του *επαναπατρισμού*, ζώντας για χρόνια με το *νόστο* της επιστρο-

φής, της *παλιννόστησης*. Θα πρέπει, πάντως, να διευκρινιστεί ότι, ως τις αρχές, τουλάχιστον, του 19ου αιώνα, οι ελληνικές *μετοικεσίες* από το γενέθλιο τόπο προς τα σχετικά κοντινά τμήματα της οθωμανικής επικράτειας συνιστούσαν *εσωτερικές μεταναστεύσεις*. Γι' αυτό και διέφεραν σε σχέση με τις εξαιρετικά ανεπιθύμητες *εξωτερικές μεταναστεύσεις* σε μακρινότερες και αλλότριες χώρες τόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (λ.χ. στη βόρεια Βαλκανική, την Εγγύς και Μέση Ανατολή και τη βόρεια Αφρική) όσο –βέβαια– και άλλων επικρατειών. Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο της νεοελληνικής ιστορίας, κατά την οποία δεν υπήρχε ελληνικό κράτος ή δεν είχαν ακόμα αποκρυσταλλωθεί τα σύνορά του (δηλαδή από τον ύστερο Μεσαίωνα ως το 1830, και για ορισμένα τμήματα του ελληνικού κόσμου ως το 1923 ή το 1947), η έννοια του *εθνικού χώρου* συμπεριελάμβανε και τις περιοχές εκείνες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου, οι οποίες διατηρούσαν για αιώνες σταθερή την ελληνική παρουσία σε πολυάνθρωπες και συμπαγείς *κοινότητες*. Ο εκτεταμένος –και ρευστός, ως προς τα γεωγραφικά του όρια– χώρος αυτός χαρακτηριζόταν αυτάρεσκα από τους Έλληνες του 19ου αιώνα με τον *ιστορικό* (πολιτιστικό και πολιτικό) όρο *ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή*. Από την άποψη, λοιπόν, αυτή, στη νεοελληνική Διασπορά δεν θα πρέπει να συναριθμούμε ούτε τον άλλοτε *Αλύτρωτο* ούτε και το λεγόμενο *Περιφερειακό* Ελληνισμό, δηλαδή τους ελληνικούς πληθυσμούς, οι οποίοι με την οριστικοποίηση των ελλαδικών συνόρων έμειναν εκτός της *εθνικής ολοκλήρωσης*, όπως έγινε με τους Έλληνες της Βορείου Ηπείρου, της Ανατολικής Ρωμυλίας, της βόρειας Μακεδονίας, της Ανατολικής Θράκης, της Ιωνίας, του Πόντου και γενικά της Μικράς Ασίας και της Κύπρου: η αλλαγή του κυριαρχικού καθεστώτος και της εθνολογικής σύνθεσης των περιοχών αυτών (με την εξαίρεση της Κύπρου), μολονότι μετέτρεψε τον άλλοτε ανθηρό ελληνικό τους πληθυσμό σε γλωσσική, θρησκευτική και εθνική μειονότητα (όταν δεν τον εκμηδένισε), δεν άλλαξε εντελώς το διαχρονικό χαρακτήρα που αυτός είχε αποκτήσει στη διάρκεια των προγενέστερων αιώνων· ούτε και απέκοψε την αδιάκοπη και οργανική του σύνδεση με τον κορμό του ελληνορθόδοξου *Γένους*. Η σύνδεση, άλλωστε, αυτή ανανεωνόταν σταθερά από τις αρχές του 16ου ως τα τέλη, σχεδόν, του 19ου αιώνα με αμφίδρομες μετοικεσίες από και προς τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και από όλες σχεδόν τις περιοχές της ελληνικής χερσονήσου. Το ίδιο αφορά, παρά τις δημογραφικές του περιπέτειες, και στον Ελληνισμό των μεγάλων αστικών κέντρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Τραπεζούντας, της Σαμψούντας κ.ά.). Οι επισημάνσεις αυτές ισχύουν ακόμα και σήμερα, παρά το τέλος της διαδικασίας που ταύτισε, πλέον, τους όρους *πατρίδα*, *εθνικός χώρος* και *εθνικό κέντρο* με την ελλαδική επικράτεια. Συνεπώς, στην έκθεσή μας οι αναφορές στον *Περιφερειακό Ελληνισμό* και γενικά στους *ομογενείς* των γειτονικών βαλκανικών κρατών και της Τουρκίας γίνονται μόνο εφόσον συνδέονται με εντελώς σύγχρονες ελληνικές μετοικεσίες προς τις χώρες αυτές ή με τους *ομογενείς* που εγκαταστάθηκαν σε άλλες χώρες εκτός της *καθ' ἡμᾶς Ἀνατολής*.

Οι εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα του Εξωτερικού έλληνες απόδημοι συναποτελούν –άσχετα από την αριθμητική τους δύναμη– διακριτές κοινωνικές ομάδες, τις κατά τόπους ελληνικές *παροικίες*. Κατά κανόνα, οι *πάροικοι* συσσωματώνονται, έστω και υποτυπωδώς, σε οργανώσεις εθνοτικής και φιλανθρωπικής αλληλεγγύης, οι οποίες καταλήγουν στη σύσταση *κοινότητας*. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν το ελληνορθόδοξο στοιχείο μιας πόλης ήταν ιδιαίτερα αυξημένο ή όταν ποικίλοι παράγοντες (θρησκευτικοί, ιδεολογικοί, θεσμικοί κ.λπ.) προκαλούσαν ή επέβαλαν τον χωρισμό του, τότε ιδρύονταν μέσα στο ίδιο αστικό κέντρο περισσότερες από μια ελληνικές *κοινότητες*. Στη σύγχρονη εποχή, και ιδιαί-

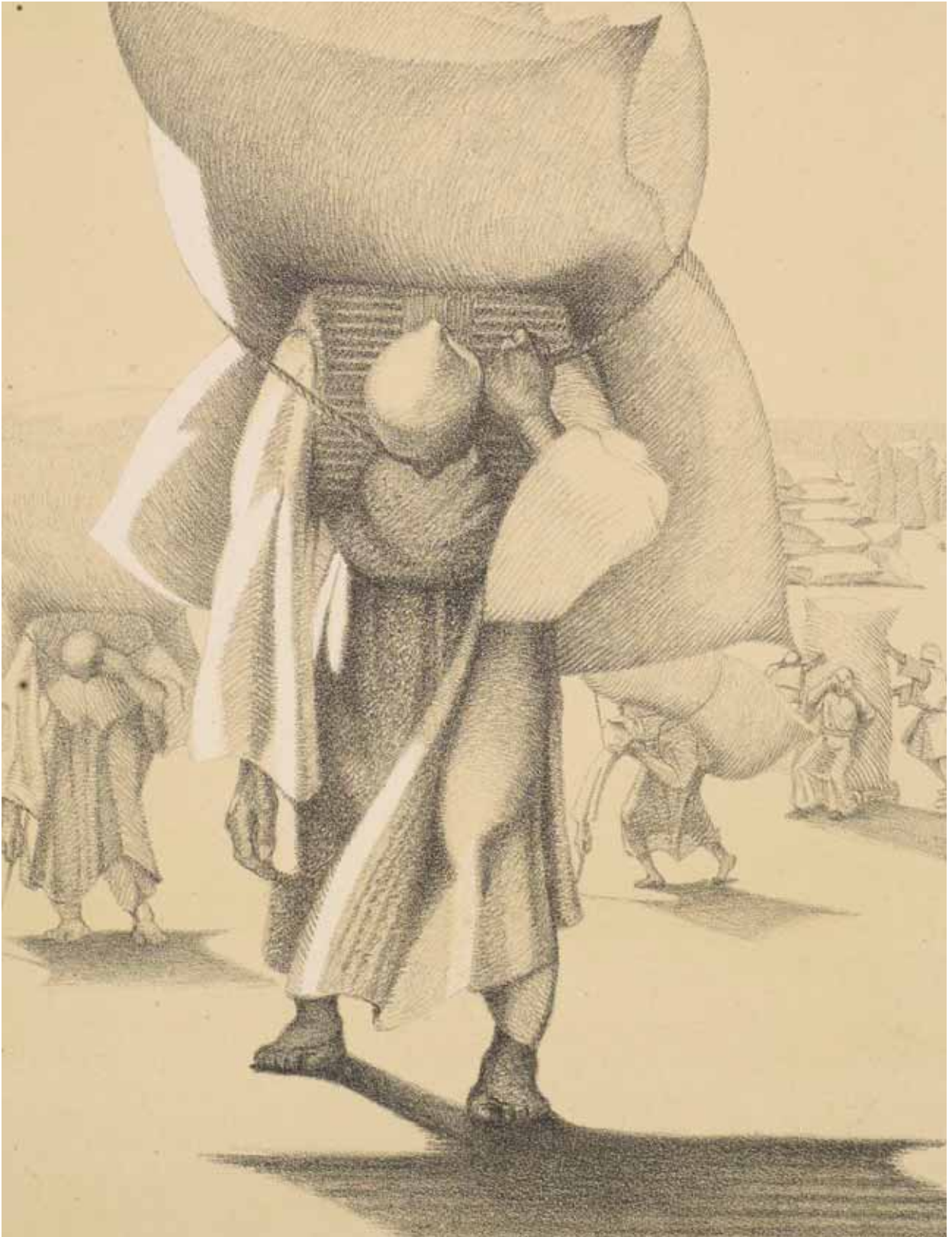
τερα στη μεταπολεμική περίοδο, ο χωρισμός των ελληνικών κοινοτήτων μιας πόλης θα πρέπει να αποδοθεί όχι τόσο σε ιδεολογικά, όσο σε τεχνικά αίτια. Και στις περιπτώσεις, πάντως, αυτές, οι κοινότητες της ίδιας πόλης δεν παύουν να αποτελούν τμήματα μιας ενιαίας ελληνικής *παροικίας*.

Οι *μαζικές μετοικεσίες* που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία των χωρών υποδοχής –και με στόχο τη μόνιμη εγκατάσταση ξένων *μετοίκων* σε αγροτικές, κατά κανόνα, περιοχές– χαρακτηρίζονται γενικότερα ως *εποικισμοί*. Τα σημαντικότερα δείγματα των νεοελληνικών εποικισμών συνδέονται με την Κάτω Ιταλία και την Κορσική, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, τις ευρωπαϊκές κτήσεις της (σημερινής) νότιας Ουκρανίας και νότιας Ρωσίας («Νέα Ρωσία») στα τέλη του 18ου και τις αρχές 19ου αιώνα, και κυρίως τις χώρες του Καυκάσου κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Πάντως οι ελληνικές εστίες που προέκυψαν από τους εποικισμούς αυτούς –οι οποίοι, σε αντίθεση με τους αρχαιοελληνικούς, ήταν γενικά περιορισμένοι σε έκταση και σε σημασία– δεν είχαν καμιά διοικητική εξάρτηση από το ελληνικό κράτος και, συνεπώς, δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τους εκτεταμένους εποικισμούς των αποικιοκρατικών δυνάμεων σε εξωευρωπαϊκούς χώρους. Αυτό ισχύει ακόμα και στις περιπτώσεις ελληνικών εγκαταστάσεων σε ευρωπαϊκές αποικίες της αφρικανικής ηπείρου: οι περισσότεροι Έλληνες, που, ενθαρρυνόμενοι από τις οικονομικές συνθήκες που δημιουργήσαν εκεί οι δυτικοευρωπαίοι κυρίαρχοι, μετακινήθηκαν προς τις χώρες αυτές, δεν αποτέλεσαν, ως σύνολο, τουλάχιστον, οργανικό μέρος του αποικιοκρατικού συστήματος. Οι ελληνικοί, εξάλλου, πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν σε μερικές κεντροασιατικές χώρες στα 1944-1949, δεν μετοίκησαν εκεί με τη θέλησή τους, αλλά “εμφυτεύθηκαν” από τις σοβιετικές κυβερνήσεις με αναγκαστικούς εκτοπισμούς.

Τα διαχρονικά αίτια των ελληνικών μεταναστεύσεων

Στην αναζήτηση των διαχρονικών αιτιών των νεοελληνικών μεταναστεύσεων η ελληνική ιστοριογραφία κινήθηκε γύρω από δυο ερμηνευτικούς πόλους: ο ένας επικεντρώνεται στα πολιτικά αίτια, αποδίδοντας τις σημαντικότερες σε μέγεθος αποδημίες, τουλάχιστον της περιόδου της Τουρκοκρατίας (ιδιαίτερα των τριών πρώτων αιώνων της), στην αναγκαστική, σχεδόν, φυγή των χριστιανών εξαιτίας των ασφυκτικών συνθηκών ή και της καταπίεσης εκ μέρους των οθωμανών κυριάρχων. Αλλά και για τα χρόνια που ακολούθησαν τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, η τάση αυτή υπερτονίζει το ρόλο που έπαιξαν στις ελληνικές μετοικεσίες οι εθνικές περιπέτειες του Ελληνισμού, προπάντων στα τέλη του 19ου αιώνα και τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους, αλλά και οι εσωτερικές κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις στα ατέλειωτα χρόνια του Εθνικού Διχασμού, του ταραγμένου Μεσοπολέμου, του αιματηρού Εμφυλίου και της ανασφαλούς μετεμφυλιακής περιόδου.

Ο άλλος ερμηνευτικός πόλος προβάλλει τη θέση ότι το σύνολο, σχεδόν, των ελληνικών μεταναστεύσεων θα πρέπει να αποδοθεί, καταρχάς και κατά προτίμηση, σε οικονομικά και κοινωνικά και ελάχιστα ή καθόλου σε πολιτικά αίτια. Η εμμονή, μάλιστα, στη σχεδόν εκατόχρονη “εμπορική φάση” των αποδημιών, που άρχισε στα τέλη του 18ου αιώνα, τείνει να θεωρήσει την εποχή εκείνη ως την κατεξοχήν αφετηρία του σχηματισμού του νεοελληνικού παροικιακού φαινομένου, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση όλων των προγενέστερων παραδειγμάτων, που συνιστούν, όμως, και την ουσιαστική θεμελίωση της νεοελληνικής Διασποράς. Για τη σύγχρονη, μάλιστα, περίοδο η τάση αυτή παραγνωρίζει ακόμα περισσότερο τον πολιτικό παράγοντα, με το επιχείρημα ότι τα μεγαλύτερα μεγέθη των ελ-

ληνικών μεταναστεύσεων προκλήθηκαν από καθαρά οικονομικά αίτια ή ότι και στις πολιτικές αφορμές εμπεριέχεται κατά βάθος το οικονομικό και κοινωνικό στοιχείο.

Η μονομερής προσήλωση στην αντίληψη του πολιτικού ή του οικονομικού χαρακτήρα των ελληνικών αποδημιών δεν είναι μόνο μονόπλευρη – και συνεπώς ατελής· οδηγεί και σε σοβαρές παρερμηνείες. Η απόδοση π.χ. γενικώς των εκπατρισμών των χρόνων της Τουρκοκρατίας στην κακοδιοίκηση και γενικά στις αρνητικές παρενέργειες της οθωμανικής κυριαρχίας, εκτός του ότι δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στα δεδομένα των ιστορικών πηγών, δεν μας βοηθά, επιπλέον, να ερμηνεύσουμε και τον τρόπο της κοινωνικής οργάνωσης και κυρίως της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης των ελληνικών παροικιών κατά τη μακραίωνη εκείνη περίοδο. Οι οικονομοκεντρικές, από την άλλη μεριά, θεωρήσεις, ενώ εμπλούτισαν αναμφισβήτητα τον προβληματισμό μας για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκαν οι πυρήνες των παροικιών –προπάντων στα μεγάλα εμπορικά κέντρα του Εξωτερικού κατά τον 19ο αιώνα– οδήγησαν συχνά σε μονομερείς εκτιμήσεις βασικών ζητημάτων, που αφορούν στην ποικιλία της κοινωνικής σύνθεσης, τη συλλογικότητα και την ιδεολογική λειτουργία των κοινοτήτων. Σε τελευταία ανάλυση, τον κορμό του απόδημου Ελληνισμού δεν το συγκροτούσαν μόνο –και τόσο– οι ισχυρές και προβεβλημένες προσωπικότητες των συχνά στενών οικογενειακών επιχειρηματικών *δικτύων*, αλλά ευρύτερες, από την άποψη της γεωγραφικής και κοινωνικής τους προέλευσης και των επαγγελματιών τους ασχολιών, ανθρώπινες ομάδες.

Όπως συμβαίνει, λοιπόν, με όλα τα ιστορικά φαινόμενα, οι παράγοντες που προκάλεσαν τις νεοελληνικές μεταναστεύσεις δεν είναι μονοδιάστατοι και αποκλειστικοί, αλλά πολυσύνθετοι και αλληλένδετοι: η ανάδυση και η ανάπτυξη των σπουδαιότερων, τουλάχιστον, κέντρων του αποδήμου Ελληνισμού οφείλονταν άλλοτε σε πολιτικοστρατιωτικά, άλλοτε σε οικονομικοκοινωνικά αίτια και άλλοτε –συνηθέστερα– στο συνδυασμό τους. Παρά τις αναπόφευκτες διαφοροποιήσεις κατά περιόδους, η εκτίμηση αυτή ισχύει για ολόκληρη την ιστορική διαδρομή της νεοελληνικής Διασποράς, από τον 15ο αιώνα ως τις μέρες μας.

Προκειμένου, όμως, να σχηματίσουμε διαχρονική εικόνα των παραγόντων αυτών, είναι ανάγκη να αναζητήσουμε δείγματα σε ολόκληρη την ιστορική εξέλιξη του μεταναστευτικού και παροικιακού φαινομένου, ώστε να διακρίνουμε πού υπερτερεί το πολιτικό και πού το οικονομικό και κοινωνικό στοιχείο, τόσο σε σχέση με τις γενέτειρες όσο και με τις χώρες υποδοχής και φιλοξενίας.

Περίοδοι και κυριότερες φάσεις της νεοελληνικής Διασποράς

Η ιστορία της νεοελληνικής Διασποράς μπορεί, χονδρικά και συμβατικά, να χωριστεί (με βάση τα δημογραφικά μεγέθη των μεταναστεύσεων, τη γεωγραφική τους κατανομή, την εσωτερική λειτουργία των παροικιών, τη σχέση τους με το εθνικό κέντρο, τις χώρες υποδοχής κ.λπ.) σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη περίοδος (η μεγαλύτερη από άποψη χρονικής διάρκειας, αλλά στενότερη στις γεωγραφικές και ακόμα περισσότερο τις δημογραφικές και γενικά τις ποσοτικές της διαστάσεις) συμπίπτει με τους τέσσερεις αιώνες της Τουρκοκρατίας, από τα μέσα, περίπου, του 15ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους (1830). Η μεγάλη αυτή περίοδος μπορεί να χωριστεί σε δύο επιμέρους φάσεις: μία πρώτη για τους τρεις πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και μία δεύτερη για το διάστημα μεταξύ των πρώτων δεκαετιών του 18ου αιώνα και της Επανάστασης του 1821. Η δεύτερη περίοδος (συντομότερη ως προς τη χρονική έκταση, αλλά εκτε-

νέστερη ως προς τη γεωγραφική διάσταση και τα αριθμητικά της χαρακτηριστικά) καλύπτει τα περίπου 110 χρόνια που μεσολαβούν από την επομένη της δημιουργίας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ως και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η τρίτη περίοδος (που, αν και συνδυάζει μερικά από τα χαρακτηριστικά της πρώτης και της δεύτερης, παρουσιάζει τις δικές της ιδιομορφίες) αφορά το διάστημα μιας πεντηκονταετίας περίπου, που μεσολαβεί από τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ως την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Μετά την τελευταία αυτή χρονική τομή άρχισε μάλλον μια νέα περίοδος, της οποίας, όμως, τα διαχρονικά χαρακτηριστικά δεν μπορούμε ακόμα να τα διατυπώσουμε με ασφάλεια.

Οι μαζικοί εκπατρισμοί της πρώιμης περιόδου της Τουρκοκρατίας –από τα μέσα, περίπου, του 15ου αιώνα ως τις αρχές του 18ου– οφείλονταν καταρχάς στις δραματικές ανατροπές που προκάλεσε η οθωμανική εξάπλωση όχι μόνο στην πολιτική κυριαρχία των ελληνικών χωρών, αλλά και τις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές τους δομές (προπάντων με τις αλλαγές στο γαιοκτησιακό και κοινωνικό καθεστώς). Σημαντικό, επίσης, ρόλο στις μετακινήσεις πληθυσμών έπαιξε και η δημογραφική συμπίεση του χριστιανικού στοιχείου, εξαιτίας των αθρόων εγκαταστάσεων μουσουλμάνων εποίκων στα πεδινά και εύφορα μέρη. Τα αρχικά αίτια, συνεπώς, ήταν ταυτόχρονα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά. Περισσότερο σαφής είναι ο πολιτικός χαρακτήρας των ελληνικών μετοικεσιών που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τη λήξη των αλληπάλληλων πολέμων των Οθωμανών με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο. Εκτός από τις κατά τόπους καταστροφές, οι πολεμικές συγκρούσεις προκαλούσαν γενική ανασφάλεια σε ξηρά και θάλασσα, και εντεινόμενες τάσεις φυγής του χριστιανικού στοιχείου είτε προς ασφαλέστερα μέρη στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε –συνηθέστερα– προς τις εναπομένουσες “φράγκικες” κτήσεις και από εκεί προς τη Δυτική Ευρώπη. Από τις μετακινήσεις αυτές οι σημαντικότερες ήταν των Πελοποννησίων, των Κυπρίων και των Κρητικών κατά τους βενετοτουρκικούς πολέμους του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα και των κατοίκων διαφόρων ελληνικών περιοχών μετά το τέλος των ρωσοτουρκικών πολέμων στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Από τις πρώτες συγκροτήθηκαν ουσιαστικά οι παλαιότερες ελληνικές παροικίες της ιταλικής χερσονήσου (με σημαντικότερη την ελληνική κοινότητα της Βενετίας)· από τις δεύτερες οι πρώτοι πυρήνες των νεότερων ελληνικών εστιών της Κριμαίας και της Αζοφικής.

Οι περισσότεροι από τους εκπατρισμούς αυτούς θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αναγκαστικοί. Οι εκούσιες μετοικεσίες όμως –που ήταν συχνότερες– θα πρέπει να αποδοθούν κυρίως σε οικονομικούς παράγοντες, που συνδέονταν τόσο με αρνητικές καταστάσεις στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή όσο και με τις συνθήκες που επικρατούσαν στις χώρες υποδοχής. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ελληνικές πληθυσμικές μετακινήσεις αυξήθηκαν όταν, από τον 17ο αιώνα και εξής, άρχισαν να γίνονται οξύτερα τα συμπτώματα της χρονίζουσας οικονομικής κρίσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της παράλληλης διοικητικής της παρακμής. Από την πλευρά των χωρών υποδοχής τα κίνητρα ήταν εν μέρει οικονομικά (οι τοπικές αρχές απέβλεπαν στη δημογραφική ενδυνάμωση αραιοκατοικημένων και άγονων επαρχιών) και εν μέρει πολιτικά (οι κυρίαρχες δυνάμεις αποσκοπούσαν στην εμφύτευση πιστών εποίκων σε “ευαίσθητες” συνοριακές ή και εχθρικές γι’ αυτές περιοχές). Τα κίνητρα αυτά διακρίνονται στις ελληνικές μετοικεσίες που ενθάρρυναν οι Ισπανοί στις κτήσεις τους στην Κάτω Ιταλία, κυρίως κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, οι Γενουάτες

στην Κορσική στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, οι Βρετανοί στη Μινόρκα κατά τον 18ο αιώνα και οι Ρώσοι, αρχικά (1779) στη Μαριούπολη, στη συνέχεια, ως τις αρχές του 19ου αιώνα, στην Κριμαία και τη “Νέα Ρωσία” και, από τα μέσα του αιώνα αυτού ως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Υπερκαυκασία.

Αισθητές αποκλίσεις από την εικόνα αυτή παρουσιάζουν τα μεταναστευτικά κύματα που εντάσσονται στη δεύτερη (την “εμπορική”) φάση της πρώτης περιόδου, δηλαδή στο διάστημα που μεσολαβεί από τις αρχές του 18ου αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου. Αλλά τώρα δεν προκαλούνταν τόσο από τις ποικίλες παρενέργειες της οθωμανικής κακοδιοίκησης, όσο από τις ευκαιρίες πλουτισμού που δημιουργούσε η διεθνής πολιτική και οικονομική συγκυρία. Γι’ αυτό και τους πυρήνες των ελληνικών παροικιών κατά την περίοδο αυτή τους συγκροτούσαν μεταπράτες, έμποροι και ναυτικοί, που δραστηριοποιούνταν σε συγκοινωνιακούς κόμβους, χερσαίους και θαλάσσιους, που συνέδεαν το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Νοτιοανατολική και τη δυτική Ευρώπη. Στους πρώτους διακρίθηκαν οι Μακεδόνες, οι Θεσσαλοί και οι Ηπειρώτες, στους δεύτερους οι κάτοικοι των παραλίων και των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου. Στην κινητικότητα, λοιπόν, αυτή θα πρέπει να αποδοθούν η ίδρυση νεοφανών ή η αναζωογόνηση παλαιότερων ελληνικών εστιών στις βόρειες βαλκανικές χώρες, σε αστικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης και σε λιμάνια της κεντρικής και της δυτικής Μεσογείου. Από τις εστίες αυτές οι περισσότεροι δυναμικές και σχετικά μακρόβιες σχηματίστηκαν, από τη μια πλευρά, στο σερβικό Ζέμουν (Σεμλίνο), στη Βουδαπέστη και σε μια πλειάδα άλλων ουγγρικών αστικών κέντρων, στη Βιέννη, και –από την άλλη– στα “ελεύθερα λιμάνια” του Λιβόρνου, της Τεργέστης και της Αγκώνας, στη Μασσαλία και το Άμστερνταμ.

Πάντως και οι εξελίξεις αυτές ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού οικονομικών και πολιτικοστρατιωτικών παραγόντων. Σημαντικότατο ρόλο έπαιξαν π.χ. οι συνθήκες ειρήνης του Κάρλοβιτς (1699), του Πασάροβιτς (1718), του Βελιγραδίου (1739), του Κιουτσούκ Καϊναρτζί (1774) και του Ιασίου (1792), με τις οποίες έκλεισαν πέντε κατά σειράν πόλεμοι των Οθωμανών με τους Αυστριακούς και τους Βενετούς (οι δύο πρώτες) και τους Αυστριακούς και τους Ρώσους (οι τρεις τελευταίες). Η εδαφική εξάπλωση της Αυστρίας και της Ρωσίας προς το νότο, αλλά και οι ειδικοί όροι που περιέλαβαν οι διπλωματικές αυτές συνθήκες και οι μετέπειτα επικυρώσεις τους για το διαβαλκανικό εμπόριο, διευκόλυναν τη διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων από τις ευρωπαϊκές κυρίως κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τα αστικά κέντρα της Σερβίας, της Ουγγαρίας, της Τρανσυλβανίας, της Αυστρίας και άλλων χωρών της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης.

Αλλά και μετά το πέραςμα στον 19ο αιώνα έχουμε ανάλογες διασυνδέσεις πολιτικών και οικονομικών αιτίων: οι ναπολεόντειοι πόλεμοι και, κυρίως, οι ναυτικοί αποκλεισμοί ενός σημαντικού τμήματος της ευρωπαϊκής ηπείρου ευνόησαν όσους στράφηκαν στο ριψοκίνδυνο εμπόριο και λαθρεμπόριο δημητριακών, ιδιαίτερα στα λιμάνια της Ιβηρικής Χερσονήσου και –μέσω αυτών– και της Λατινικής Αμερικής. Από την άλλη μεριά, οι κάτοικοι των βορειότερων επαρχιών της ελληνικής χερσονήσου αξιοποίησαν και πάλι τους μάλλον ανεξέλεγκτους (από τους βρετανικούς αποκλεισμούς) χερσαίους δρόμους της Βαλκανικής, μέσω των οποίων διακινούσαν ανεμπόδιστοι ποικίλα προϊόντα από και προς την κεντρική κυρίως Ευρώπη.

Σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις αυτές έπαιξε και το καθεστώς των πολιτικών σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις. Όταν οι σχέσεις

αυτές ήταν “αγαθές”, η Υψηλή Πύλη εκχωρούσε (με τις περιβόητες “Διομολογήσεις”) στις ενδιαφερόμενες δυτικές χώρες ειδικά προνόμια για τη διεξαγωγή του εμπορίου τους στην ανατολική Μεσόγειο. Και παρά τις παλινδρομήσεις, που προκαλούσαν οι πολεμικές κρίσεις, η σύνδεση της οθωμανικής Ανατολής με το ευρωπαϊκό και το διεθνές εμπόριο γινόταν ολοένα και πιο στενή. Το γεγονός αυτό επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και τις μετοικεσίες των χριστιανών, κυρίως, κατοίκων της οθωμανικής επικράτειας, αφού επέτρεπε σε τολμηρούς έλληνες *μεταπράτες*, εμπόρους, ναυτικούς και βιοτέχνες από διάφορες ελληνικές περιοχές, παράλιες και μεσόγειες, να αναπτύσσουν επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, να δημιουργούν νέα δίκτυα διακίνησης και εμπορίας προϊόντων και, παράλληλα, να συγκροτούν αλυσίδες νέων ελληνικών παροικιών. Ύστερα, μάλιστα, από το άνοιγμα του Ευξείνου Πόντου και του Δούναβη στην ευρωπαϊκή ναυτιλία, οι έλληνες έμποροι και ναυτικοί άρχισαν να κάνουν δυναμική την παρουσία τους και στις εκεί αγορές, κυρίως σε παλιές και νεόδμητες πόλεις της “Νέας Ρωσίας” (με την Οδησό, το Ταγανρόγκ και το Νοβοροσίσκ στην πρώτη γραμμή).

Το τελευταίο κύμα μετοικεσιών της πρώτης περιόδου σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης και συνδέθηκε με τις διώξεις και γενικά τις περιπέτειες των αμάχων, προπάντων όταν αυτές έπαιρναν μαζικό χαρακτήρα. Το μεγαλύτερο μέρος των εκπατριζόμενων ήταν γυναικόπαιδα που έφευγαν από περιοχές της Ιωνίας, τα νησιά του Αιγαίου (κυρίως τη Χίο), τη Μακεδονία και την Κύπρο, για να εγκατασταθούν προσωρινά (με τη φροντίδα των ελληνικών παροικιών και τη στήριξη διαφόρων φιλελληνικών οργανώσεων) σε αστικά κέντρα της Ευρώπης και σε προϋπάρχουσες ελληνικές εστίες της Νότιας Ρωσίας. Στις ρωσικές κτήσεις του Καυκάσου κατέληξαν και οι πρώτες υπολογίσιμες ομάδες ελλήνων μετοίκων του Πόντου λίγο μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829. Πάντως οι τελευταίοι αυτοί εκπατρισμοί, αλλά και όσοι ακολούθησαν σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, δεν θα πρέπει να αποδίδονται μόνο στην οθωμανική κακοδιοίκηση, αλλά και σε άλλους παράγοντες, όπως π.χ. τα προβλήματα στέγασης και ασφάλειας που δημιουργούσε στα χωριά του Πόντου η συρροή δεκάδων χιλιάδων εξαθλιωμένων μουσουλμάνων προσφύγων που έφευγαν μπροστά στη ρωσική προέλαση προς το νότο. Ισχυρό –ίσως το ισχυρότερο– κίνητρο για τις μετοικεσίες των χριστιανών της βορειοανατολικής Μικράς Ασίας ήταν και οι διευκολύνσεις με τις οποίες τους δελέαζαν οι νέοι κυρίαρχοι της Υπερκαυκασίας (παροχή καλλιεργήσιμης γης, φορολογικές απαλλαγές κ.λπ.).

Τα μεγάλα και αλλεπάλληλα μεταναστευτικά κύματα της δεύτερης περιόδου της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς άρχισαν μετά το πέρασμα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αλλά πολλαπλασιάστηκαν σε συχνότητα και έκταση τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Γεωγραφικά θεωρημένες, οι μεγαλύτερες μαζικές αποδημίες της περιόδου αυτής παρουσιάζουν τρεις κύριους άξονες. Ο ένας στρέφεται γύρω από την *υπερωκεάνεια μετανάστευση*, κυρίως προς την αμερικανική ήπειρο και ιδιαίτερα προς τις ΗΠΑ· είναι ο ογκωδέστερος (φτάνει, συνολικά κατά την εξηκονταετία 1880-1940, στα 512.000 άτομα ελληνικής υπηκοότητας, στα οποία θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και κάπου 100.000 Έλληνες άλλων χωρών). Τα αίτια της μεγάλης εκείνης δημογραφικής αιμορραγίας της Ελλάδας ήταν αναμφίβολα οικονομικά και κοινωνικά, συνδεδεμένα, όμως, συχνά και με πολιτικούς παράγοντες: ήταν η φτώχεια και γενικά η χρόνια δυσπραγία που ταλάνιζε κυρίως τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας, με τις συχνές σιτοδείες ή τις μεγάλες αγροτικές καταστροφές (όπως ήταν π.χ. η περιβόητη κρίση της σταφίδας), με την ανεξέλεγκτη τοκογλυφία

στην ύπαιθρο, τις βαριές οικονομικές επιβαρύνσεις όλων σχεδόν των οικογενειών από τη θεσμοποιημένη δουλεία της προίκας, τα πολύπλοκα στρατολογικά ζητήματα κ.λπ. Ανάλογα αίτια, αλλά με επιπρόσθετες τοπικές ιδιομορφίες, επηρέασαν τη μετανάστευση και των ελληνικών πληθυσμών σε περιοχές που βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία. Στη Μακεδονία π.χ. επενεργούσαν αρχικά (στις αρχές της δεκαετίας του 1890) η οικονομική κρίση που προκλήθηκε στα μακεδονικά δημητριακά από την κάθετη πτώση των τιμών τους, και, στη συνέχεια (στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα), η ανασφάλεια από την οξύτατη και συχνά ανεξέλεγκτη αντιπαράθεση των ελληνικών και των βουλγαρικών ανταρτικών ομάδων στην ύπαιθρο. Τέλος, ήρθαν να προστεθούν και τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσαν οι συνεχείς ελληνοτουρκικοί πόλεμοι (του 1897, του 1912-1913 και του 1917-1922), ο Εθνικός Διχασμός, η Μικρασιατική Καταστροφή και τα απανωτά κύματα των προσφύγων που κατέφθαναν στην Ελλάδα μεταξύ του 1885 και του 1932 από την Ανατολική Ρωμυλία, τη Θράκη, τον Καύκασο, την Κριμαία, την Ιωνία, τον Πόντο και την υπόλοιπη Μικρά Ασία.

Το δεύτερο σε όγκο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα της δεύτερης, πάντοτε, περιόδου αφορά στις μετοικεσίες των Ελλήνων προς τη Ρωσική Αυτοκρατορία και ιδιαίτερα τον Αντικαύκασο. Οι μεγαλύτερες προέρχονταν από περιοχές του Πόντου. Υπολογίζεται ότι μεταξύ των μέσων του 19ου αιώνα και του τέλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πέρασαν σε ρωσικά εδάφη πάνω από 280.000 άτομα ελληνικής καταγωγής, συναποτελώντας, με όσα είχαν εγκατασταθεί εκεί παλαιότερα, ένα σύνολο που πλησίαζε σχεδόν το μισό εκατομμύριο. Τα αίτια των μετοικεσιών αυτών ήταν αρχικά οικονομικά (αναζήτηση γης και εργασίας υπό προνομιακούς όρους στις ρωσικές χώρες) και στη συνέχεια πολιτικά (πίεσεις των χριστιανών από μουσουλμάνους πρόσφυγες του Καυκάσου, διωγμοί των Ελλήνων από το νεοτουρκικό καθεστώς ή φόβοι για επερχόμενες σφαγές των χριστιανών, προπάντων μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων). Η μετέπειτα τύχη, ωστόσο, του Ελληνισμού της Σοβιετικής Ρωσίας και της ΕΣΣΔ εξαρτήθηκε, όπως είναι γνωστό, και από τον τρόπο με τον οποίο η κεντρική εξουσία, αλλά και οι περιφερειακές εθνικοκομματικές ηγεσίες των μπολσεβίκων αντιμετώπισαν τα πολύπλοκα εσωτερικά πολιτικά, κοινωνικά και εθνικά προβλήματα της ιδιόμορφης εκείνης χώρας.

Το τρίτο σε μέγεθος μεταναστευτικό ρεύμα της ίδιας περιόδου συνδέεται με τις ελληνικές εγκαταστάσεις στην Αίγυπτο, το Σουδάν, την Αιθιοπία και άλλες χώρες της Αφρικής. Υπολογίζεται ότι από τη δεκαετία του 1870 ως τη δεκαετία του 1930 οι Έλληνες της Μαύρης Ηπείρου ξεπέρασαν τα 120.000 άτομα (από τα οποία τα 2/3 ζούσαν στην Αίγυπτο). Τα αίτια των μετοικεσιών προς την Αφρική ήταν σαφώς οικονομικά: συνδέονταν αρχικά (στα μέσα του 19ου αιώνα) με την απασχόληση ελλήνων εργατών στα έργα της Διώρυγας του Σουέζ, στη συνέχεια με τη μεγάλη ανάπτυξη της καλλιέργειας και της εμπορίας βαμβακιού στην Αίγυπτο και –προκειμένου για τις άλλες αφρικανικές χώρες– με τις ευκαιρίες πλουτισμού σε χρυσωρυχεία, σιδηροδρομικά και δημόσια έργα, σε μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις κατεργασίας και εμπορίας καπνού, τοπικών προϊόντων κ.λπ. Το οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναδύθηκαν (και έδυσαν) τα περισσότερα παραδοσιακά κέντρα της ελληνικής Διασποράς στην αφρικανική ήπειρο, ήταν η ανάπτυξη και η παρακμή της δυτικοευρωπαϊκής (κατά κύριο λόγο βρετανικής) αποικιοκρατίας, μια διαδικασία που άρχισε στα τέλη του Μεσοπολέμου και επιταχύνθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια. Η αρχή έγινε με την Αίγυπτο –παρά τη θερμή ελληνική υποστήριξη προς το νασερικό

καθεστώς κατά την κρίση του Σουέζ (1956)– και συνεχίστηκε και στις άλλες σταδιακά ανεξαρτητοποιούμενες αφρικανικές χώρες, που προχώρησαν (από τη δεκαετία του 1960 και εξής) σε εθνικοποιήσεις των μεγάλων ξένων παραγωγικών μονάδων. Η εξέλιξη αυτή έπληξε αναπόφευκτα, μαζί με τους δυτικοευρωπαίους αποικιοκράτες, και τους Έλληνες, που αναγκάστηκαν είτε να επαναπατριστούν είτε να αναζητήσουν την τύχη τους σε άλλες αφρικανικές χώρες ή άλλες ηπείρους.

Η ελληνική μετανάστευση της τρίτης, της μεταπολεμικής και σύγχρονης περιόδου, χαρακτηρίζεται περισσότερο για τον οικονομικό και κοινωνικό, παρά για τον πολιτικό της χαρακτήρα. Αυτό φαίνεται στα τρία μεγαλύτερα μεταναστευτικά κύματα της περιόδου αυτής: σε εκείνο που κατευθύνθηκε προς την αμερικανική ήπειρο (βόρεια και νότια), στη μεγάλη μάζα των “φιλοξενούμενων εργατών” (κατά τον επικρατήσαντα γερμανικό όρο “Gastarbeiter”), που εγκαταστάθηκαν “προσωρινά” στη Δυτική Ευρώπη, και στους χιλιάδες μετανάστες που επέλεξαν την Αυστραλία: οι μετανάστες και των τριών αυτών κατευθύνσεων, στο διάστημα 1945-1977, καλύπτουν το 98% ενός συνόλου 1.300.000 εκπατρισθέντων Ελλήνων. Από το μέγεθος αυτό η Ομοσπονδιακή Γερμανία πήρε τη μερίδα του λέοντος. Στα χρόνια 1960-1976 δέχτηκε 623.320 “Gastarbeiter” από την Ελλάδα, που αντιπροσωπεύουν το 53% του συνολικού αριθμού των ελλήνων μεταναστών ολόκληρης της τρίτης περιόδου.

Παρόλα αυτά, οι μεταπολεμικές μετοικεσίες διαμορφώθηκαν, σε αρκετές περιπτώσεις, και από καθαρά πολιτικούς παράγοντες. Καταρχάς, η στρόφιγγα των αδειών εξόδου από τη Ελλάδα ανοιγόκλεινε πολλές φορές ανάλογα με τις –συχνά κοντόφθαλμες– πολιτικές επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων, που επηρεάζονταν άλλοτε από ιδεοληψίες της περιόδου του Μεσοπολέμου και άλλοτε –συνηθέστερα– από τα μετεμφυλιακά αντικομμουνιστικά σύνδρομα. Αλλά και οι χώρες υποδοχής συνέδεσαν μερικές φορές το πολιτικό με το οικονομικό και κοινωνικό κριτήριο. Οι ΗΠΑ π.χ. δέχτηκαν μεγάλο μέρος των μεταπολεμικών ελλήνων μεταναστών με κριτήρια μερικές φορές καθαρά πολιτικά, δίνοντας μεταξύ των ετών 1947-1951 άδειες εγκατάστασης κατά προτεραιότητα σε Έλληνες που προέρχονταν από βαλκανικές χώρες που τελούσαν υπό κομμουνιστικό καθεστώς (κυρίως την Αλβανία και τη Ρουμανία) ή σε όσους χαρακτηρίζονταν ως θύματα πολεμικών συγκρούσεων (της γερμανικής Κατοχής και ιδιαίτερα του Εμφυλίου). Η προσωρινή, εξάλλου, αύξηση της εξόδου από την Ελλάδα προς τις χώρες της δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας επηρεάστηκε και αυτή από ιδεολογικά και πολιτικά αίτια, που αφορούσαν τόσο στους μετοίκους όσο και στη στάση των χωρών υποδοχής (π.χ. της Ιταλίας, της Γαλλίας και των σκανδιναβικών χωρών).

Οι προφανέστερες περιπτώσεις εκπατρισμών που προκλήθηκαν από πολιτικές αιτίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο είναι πρώτα η αναγκαστική –συχνά παράνομη– φυγή από την Ελλάδα μεμονωμένων προσώπων ή ομάδων –κυρίως διανοουμένων– που αντιμετώπιζαν προβλήματα εξαιτίας της συμμετοχής τους σε πολιτικές οργανώσεις της Αριστεράς κατά την περίοδο της Κατοχής και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αλλά η μεγάλη βέβαια “έξοδος” από τη χώρα για εμφανείς πολιτικούς λόγους αφορά στον εκπατρισμό των ανδρών του “Δημοκρατικού Στρατού” κατά τη διάρκεια με τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου. Η “πολιτική προσφυγιά” περιέλαβε 30-35.000 άτομα, από τα οποία τα περισσότερα βρήκαν καταφύγιο στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες και την ΕΣΣΔ. Σε πολιτικοστρατιωτικά αίτια, εξάλλου, που απέκτησαν όμως ιδιαίτερη εθνική σημασία και πρωτοφανείς διαστάσεις, οφείλεται και το μεγαλύτερο ίσως τμήμα των μεταπολεμικών μετοικεσιών των Ελληνοκυπρίων. Η κυπριακή προσφυγιά

389

άρχισε ήδη από τα χρόνια του απελευθερωτικού αγώνα στη μεγαλόνησο (1955-1958), φτάνοντας το 1966 στις 110.000 ψυχές, για να κορυφωθεί μετά την τουρκική εισβολή του 1974, ανεβάζοντας, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, τον αριθμό των Ελληνοκυπρίων μόνο του Ηνωμένου Βασιλείου στα 200.000 άτομα. Αρκετές επίσης χιλιάδες κυπρίων μεταναστών εγκαταστάθηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά, την Αφρική, την Αυστραλία και τα αραβικά κράτη της Μέσης και της Εγγύς Ανατολής.

Η εκτεταμένη εκπαιδευτική μετανάστευση, που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη περίοδο της ελληνικής Διασποράς, θα πρέπει να αποδοθεί τόσο στους ιδιόμορφους μηχανισμούς επιλογής για την είσοδο στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας, όσο και στο υπερβολικά μεγάλο κοινωνικό βάρος που είχε, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, το πανεπιστημιακό πτυχίο. Θα πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι το φαινόμενο δεν παρουσιάζει ουσιαστικές αναλογίες με τους εκπατρισμούς για εκπαιδευτικούς λόγους που πραγματοποιούνταν επίσης σε προγενέστερες εποχές: οι δεκάδες χιλιάδες των ελλήνων φοιτητών της Ιταλίας, της Αυστρίας, και λιγότερο της Γαλλίας, της Βρετανίας, των ΗΠΑ και του Καναδά (και, εδώ και μερικές δεκαετίες, μερικών βαλκανικών και ανατολικοευρωπαϊκών χωρών) αποτελούν οπωσδήποτε διαφορετική κατηγορία σε σχέση με τους μετεκπαιδευόμενους στο Εξωτερικό (στα γερμανικά και κυρίως τα γαλλικά πανεπιστήμια) κατά τη δεύτερη περίοδο, και ακόμα περισσότερο, με τους έλληνες σπουδαστές των ευρωπαϊκών (ιταλικών κατά το σημαντικότερο μέρος τους) εκπαιδευτηρίων της πρώτης περιόδου.

Οι παλιννοστήσεις και η σημασία τους

Βασικό κεφάλαιο της ιστορίας της Διασποράς αποτελούν και οι επαναπατρισμοί. Τα αίτια των παλιννοστίσεων των ελλήνων αποδήμων ήταν –και είναι– επίσης πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά. Δεν είναι τυχαίο γεγονός ότι η αύξηση της παλιννόστησης σηματοδοτείται από σημαντικά πολιτικά γεγονότα, που μερικές φορές ξεπερνούν το οικονομικό κριτήριο στην επιλογή της παραμονής στις νέες πατρίδες ή του επαναπατρισμού και της καταφυγής στο εθνικό κέντρο. Αυτό αφορά όχι τόσο στους τέσσερις αιώνες της Τουρκοκρατίας (που διακρίνονται για τη στατικότητα της οθωμανικής κυριαρχίας) όσο τις δύο άλλες περιόδους της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς. Πάντως και στην πρώτη περίοδο έχουμε μαρτυρίες επαναπατρισμών, προπάντων μεταξύ εκείνων που έφευγαν στη Δυτική Ευρώπη, για να καλύψουν συγκεκριμένες και βραχυπρόθεσμες ανάγκες (σπουδές, εμπόριο, επισκέψεις συγγενών κ.λπ.). Από τα διαθέσιμα, ωστόσο, δείγματα φαίνεται ότι ως τις αρχές, τουλάχιστον, του 19ου αιώνα το μέγιστο τμήμα των εκπατρισμένων της πρώτης περιόδου δεν επέστρεψε στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή.

Τα πράγματα αλλάζουν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, οπότε και παρατηρήθηκαν οι πρώτοι αξιοσημείωτοι από αριθμητική άποψη επαναπατρισμοί. Έτσι, παρόλο που στα περιορισμένα σύνορά του συμπεριλήφθηκαν ελάχιστες από τις γενέτειρες των αποδήμων, πολλοί πάροικοι, όπως άλλωστε και ομογενείς από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές, προτίμησαν να μετακινηθούν στη μικρή επικράτεια της ανεξάρτητης Ελλάδας, προκαλώντας μερικές φορές με την παρουσία τους και πολιτικές τριβές (με το ζήτημα των “αυτοχθόνων” και “ετεροχθόνων”). Οι μετοικεσίες προς το εθνικό κέντρο, αν και δεν θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγάλες σε αριθμούς, επηρέασαν αρνητικά μερικές ελληνικές παροικίες, ιδιαίτερα της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, που άρχισαν να μαραζώνουν. Η εξέλιξη, βέβαια, αυτή δεν οφειλόταν μόνο στις παλιννοστίσεις, αλλά και σε κατα-

στάσεις που διαμορφώνονταν, στο μεταξύ, στις χώρες φιλοξενίας: Τόσο σε περιφερειακό επίπεδο όσο και σε εθνικό, η θρησκευτική και η κοινοτική αυτονομία των παροίκων άρχισε από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα να υφίσταται όλο και συχνότερα τις διακρίσεις του ανερχόμενου εθνικισμού και του κρατικού συγκεντρωτισμού. Το γεγονός αυτό υποχρέωνε τις ελληνικές κοινότητες να αναλίσκονται σε άνισους και οικονομικά εξοντωτικούς δικαστικούς αγώνες, όχι μόνο για να διαφυλάξουν την κοινοτική και εκκλησιαστική τους αυτονομία, αλλά και για να διασώσουν ένα μέρος, τουλάχιστον, της κληροδοτημένης (από τις δωρεές των προγενέστερων γενιών των παροίκων) περιουσίας τους. Παράλληλα, για τους ίδιους και για επιμέρους ειδικότερους λόγους (όπως π.χ. εξαιτίας της διεύρυνσης του ανταγωνισμού ή των μέτρων των εθνικών κυβερνήσεων για την προστασία της ντόπιας αστικής τάξης) μειώθηκαν σε μερικές χώρες (ακόμα και στη Νότια Ρωσία) οι προνομιακοί όροι, που είχαν επικρατήσει από τον 18ο αιώνα για την “ελεύθερη” οικονομική και εμπορική δραστηριότητα των ξένων. Τέλος, τις ελληνικές παροικίες της κεντρικής και βόρειας Βαλκανικής έπληξε και η σταδιακή παρακμή των χερσαίων εμπορικών δρόμων, την οποία προκάλεσε η διεύρυνση της ατμοπλοΐας και η συνακόλουθη μετάθεση των κέντρων του διαμετακομιστικού εμπορίου ανάμεσα στην οθωμανική Ανατολή και την κεντρική και δυτική Ευρώπη.

Μεγαλύτερες σε μέγεθος και συχνότητα ήταν οι παλιννοστήσεις της δεύτερης περιόδου της ιστορίας της ελληνικής Διασποράς. Έτσι, από τους επαναπατρισμούς, που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ του τέλους του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, η Ελλάδα κατάφερε να ανακτήσει το 25%, τουλάχιστον, του χαμένου ανθρώπινου δυναμικού της. Το ποσοστό αυτό διπλασιάστηκε μεταξύ του 1908 και του 1921, φτάνοντας στο 55% των μεταναστών της ίδιας περιόδου. Η τάση της παλιννόστησης διατηρήθηκε αμείωτη και στα επόμενα χρόνια, προπάντων όταν παρενέβαιναν και πρόσθετοι παράγοντες που καθιστούσαν την παραμονή των αποδήμων στις χώρες φιλοξενίας προβληματική. Αυτό συνέβη π.χ. με μερικές σημαντικές ελληνικές εστίες της Νότιας Ρωσίας και της Κριμαίας, που ουσιαστικά διαλύθηκαν μετά την επικράτηση του σοβιετικού καθεστώτος.

Στην τρίτη –τη σύγχρονη– περίοδο της ιστορίας της ελληνικής Διασποράς το φαινόμενο των παλιννοστίσεων απέκτησε ακόμα πιο μαζικό χαρακτήρα. Ένα από τα σημαντικότερα δείγματα αφορά στις ελληνικές παροικίες της Αιγύπτου, που από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 άρχισαν με διαρκώς επιταχυνόμενους ρυθμούς (εξαιτίας κυρίως της εθνικιστικής πολιτικής του νασερικού καθεστώτος) να συρρικνώνονται δημογραφικά, άλλοτε με επαναπατρισμούς και άλλοτε με τη μετεγκατάσταση των μελών τους σε άλλες χώρες της Αφρικής, την Αυστραλία και την αμερικανική ήπειρο. Σήμερα ο άλλοτε πολυάνθρωπος και ανθηρός αιγυπτιώτικος Ελληνισμός περιορίστηκε στα 1.000 άτομα, περίπου.

Το άλλο μεγάλο κύμα των επαναπατρισμών αφορά σε εκείνους που είχαν μεταβεί μαζικά στη Δυτική Ευρώπη ως “φιλοξενούμενοι εργάτες”. Μόνο στο διάστημα 1968-1977 επαναπατρίστηκαν 237.500 άτομα, από τα οποία τα μισά προέρχονταν από την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Κατά τα επόμενα χρόνια οι τάσεις για επιστροφή στην πατρίδα ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο: στα 1980 ο συνολικός αριθμός των παλιννοστησάντων έφτασε τα 390.000 άτομα.

Ιδιαίτερο ιστορικό και κοινωνιολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μαζικές, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, παλιννοστήσεις των προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου (περίπου 34.000 ως τα τέλη του 1990). Σήμερα υπολογίζεται ότι μικρός μόνο αριθμός

από το σύνολο των ανθρώπων, που αναγκάστηκαν να ζήσουν για μία τουλάχιστον 20ετία σε βαλκανικές και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες και την πρώην Σοβιετική Ένωση, απέμεινε στις χώρες φιλοξενίας, κατά κανόνα λόγω ηλικίας, συνταξιοδοτικών προβλημάτων ή οικογενειακών δεσμών. Τελικά ο επαναπατρισμός του ιδιαίτερα ταλαιπωρημένου αυτού τμήματος της ελληνικής Διασποράς και η οικονομική και κοινωνική επανένταξή του στην ελλαδική πραγματικότητα έγινε χωρίς τους αναμενόμενους κλυδωνισμούς, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου είχε στο μεταξύ αλλάξει το προεμφυλιακό γαιοκτησιακό και περιουσιακό καθεστώς στις γενέτειρες.

Περισσότερο περίπλοκα προβλήματα παρουσιάζει η προσπάθεια επαναπατρισμού των δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Οι “παλιννοστήσεις” αυτές άρχισαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές του 1980, για να αυξηθούν κατακόρυφα μετά την κατάρρευση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος και τη διάλυση της ΕΣΣΔ, την έναρξη των εθνικών αναμετρήσεων και τη μετατροπή των περισσότερων χωρών της άλλοτε σοβιετικής επικράτειας στην “Κοινοπολιτεία Ανεξάρτητων Κρατών”. Ός το 1990 είχαν έρθει στην Ελλάδα περίπου 20.000 άτομα. Ο αριθμός των παλιννοστούντων υπερπενταπλασιάστηκε στην επόμενη δεκαετία, αλλά παραμένει ακόμα ρευστός, επειδή ένα τμήμα των ομογενών δεν εγκαθίσταται ακόμα οριστικά στη Ελλάδα, αλλά μετακινείται παλινδρομικά μεταξύ των χωρών φιλοξενίας και του εθνικού κέντρου.

Η παλιννόστηση από τις ελληνικές παροικίες των μακρινών χωρών αποτελούσε οπωσδήποτε δυσκολότερο εγχείρημα σε σύγκριση με τους επαναπατρισμούς από την ευρωπαϊκή ήπειρο. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των παλιννοστήσεων και από τις χώρες αυτές δεν είναι ευκαταφρόνητος: μεταξύ του 1968 και του Σεπτεμβρίου του 1977 επέστρεψαν στην Ελλάδα 57.528 άτομα, με προέλευση την Αυστραλία, την Αφρική και τη Βόρεια και Νότια Αμερική. Υπολογίζεται ότι το 20%, τουλάχιστον, των ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας, ιδιαίτερα της μεταπολεμικής περιόδου, επέστρεψε “δοκιμαστικά” στην Ελλάδα ή αναζητεί τρόπους οριστικής επανεγκατάστασης. Στην περίοδο, μάλιστα, μεταξύ του 1966 και του 1972 το ποσοστό αυτό είχε ξεπεράσει το 50%.

Οι σύγχρονες παλιννοστήσεις από τις Ηνωμένες Πολιτείες περιορίστηκαν είτε σε μετανάστες της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς –που δεν κατάφεραν ή δεν θέλησαν να ριζώσουν οριστικά στο αμερικανικό έδαφος– είτε στους παραδοσιακούς επαναπατρισμούς των συνταξιούχων Ελληνοαμερικανών. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, οι παλιννοστήσεις από τις Ηνωμένες Πολιτείες κινήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση με εκείνες της προπολεμικής περιόδου: από το 1968 ως τον Σεπτέμβριο του 1977 επέστρεψαν στην Ελλάδα μόνο 15.991 άτομα.

Οι επαναπατρισμοί των Ελλήνων από την Ανατολική, την Κεντρική και τη Νότια Αφρική επηρεάστηκαν από τις καταστάσεις που δημιουργήθηκαν στις χώρες φιλοξενίας κατά τη μεταβατική και γεμάτη πολιτικές, φυλετικές και κοινωνικές αναταραχές περίοδο που ακολούθησε την οριστική αποξήλωση της αποικιοκρατίας. Το ελληνικό στοιχείο της αφρικανικής ηπείρου, αλλά και οι περιουσίες που αυτό είχε συσσωρεύσει κατά τα μεσοπολεμικά και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, συρρικνώθηκε δραματικά μέσα σε λίγα χρόνια. Ενδεικτική είναι η μείωση των Ελλήνων του Ζαΐρ (που μέσα σε μία μόνο δεκαπενταετία ελαττώθηκαν στο 1/4 περίπου των 20.000 της δεκαετίας του 1960), και, ακόμα περισσότερο, της Νοτιοαφρικανικής Ένωσης, της οποίας το ελληνικό στοιχείο κατέβηκε, κατά την ίδια περίπου περίοδο, από τα 170.000 στα 70-80.000 άτομα. Ένα τμήμα, πάντως,

των Ελλήνων της Μαύρης Ηπείρου προτιμούσε, αντί να καταφύγει στη σχετικά εύκολη λύση του επαναπατρισμού, να μετακινείται από το ένα κράτος της Νότιας, της Κεντρικής και της Δυτικής Αφρικής στο άλλο και να αναζητά εκεί –έστω και με τον κίνδυνο νέας οικονομικής καταστροφής– προσφορότερες συνθήκες για την αξιοποίηση της επιχειρηματικής εμπειρίας και των κεφαλαίων που είχε αποκτήσει στις αφρικανικές αγορές.

Η αυξανόμενη συχνότητα των ελληνικών παλιννοστίσεων δεν υποδηλώνει, βέβαια, την πλήρη αναστροφή –ούτε καν σε μέση διάρκεια– των νεοελληνικών μεταναστευτικών τάσεων: στην ιστορία της νεοελληνικής Διασποράς ήταν ελάχιστα και βραχυχρόνια, μόνο, μεσοδιαστήματα, στα οποία δεν σημειώνονταν εκπατρισμοί. Κάτω από αυτό, συνεπώς, το πρίσμα –και όχι με κατ’ εξαίρεση εκτιμήσεις της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας– θα πρέπει να προσεγγίσουμε και το αντίστροφο ρεύμα των μεταπολεμικών και ιδιαίτερα των σύγχρονων παλιννοστίσεων· θα πρέπει κι αυτές να θεωρηθούν αποτέλεσμα της τρέχουσας ιστορικής συγκυρίας, που συνδέεται τόσο με την Ελλάδα, όσο –κυρίως– με τις χώρες φιλοξενίας.

Στην περίπτωση π.χ. της επιστροφής των Ελλήνων της Δυτικής Ευρώπης θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν για τους αλλοδαπούς *Gastarbeiter* μετά τη λήξη της περιόδου της βιομηχανικής ανασυγκρότησης των χωρών φιλοξενίας και την οικονομική ύφεση του 1973. Από την άλλη μεριά, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι ελληνικές κυβερνήσεις άρχισαν να παίρνουν μερικά μέτρα και να δημιουργούν κίνητρα (δημοσιονομικές, εργασιακές και στρατολογικές διευκολύνσεις, διασφάλιση ασφαλιστικών δικαιωμάτων κ.λπ.), που ενθάρρυναν και την παλιννόστηση και την εισαγωγή στην Ελλάδα κεφαλαίων των επαναπατριζόμενων.

Άσχετα, πάντως, από τα αίτια και τη μελλοντική τους εξέλιξη, οι παλιννοστίσεις, ιδιαίτερα εκείνες που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1970, υπογραμμίζουν την αμοιβαία κοινωνικοπολιτική ανασύνδεση που παρατηρείται –συχνά κάτω από δραματικές συνθήκες– ανάμεσα στο εθνικό κέντρο και τους αποδήμους. Η ανασύνδεση αυτή θα πρέπει να εκτιμηθεί και ως ένδειξη για τη δημιουργία ισχυρών τάσεων για εθνική ανασύνταξη, ένα φαινόμενο που εντείνεται κατά τις περιόδους εθνικών κρίσεων και ανασφάλειας, σαν αυτή που ζει σήμερα ο ελληνικός κόσμος. Είναι ενδεικτικό ότι από τη δραματική χρονιά της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (1974) και εξής, τόσο οι ελληνικές κυβερνήσεις όσο και οι ηγεσίες των μεγάλων ομογενειακών οργανώσεων στράφηκαν με περισσότερη προσοχή στην αναζήτηση τρόπων για στενότερη συνεργασία και στο πολιτικό επίπεδο και στα πρακτικά προβλήματα των παλιννοστίσεων (συνταξιοδότηση, κοινωνικές ασφάλειες, εισαγωγές περιουσιακών στοιχείων, επαγγελματική αποκατάσταση, πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική επανένταξη κ.λπ.) ή ακόμα και στα τεχνικά ζητήματα (εκπαιδευτικά, ιδεολογικά κ.ά.) της αυτόνομης, ως ένα βαθμό, λειτουργίας των ελληνικών παροικιών του Εξωτερικού.

Η νεοελληνική Διασπορά στην έκθεση της Βουλής των Ελλήνων

Οι διαδικασίες της συγκρότησης και γενικά η εξέλιξη των χιλιάδων –παλαιών και νεότερων– ελληνικών κοινοτήτων του Εξωτερικού διαφέρουν συχνά από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή: άλλες αναπτύχθηκαν σε λιμάνια, άλλες σε κόμβους χερσαίων δρόμων, άλλες –οι περισσότερες– σε εμπορικά και ναυτιλιακά αστικά κέντρα, άλλες σε ημιαγροτικές ή καθαρά αγροτικές περιοχές. Συχνά, μάλιστα, οι ελληνικές παροικίες της ίδιας χώρας έχουν η κάθε μια –και κατά περιόδους– τα δικά τους χαρακτηριστικά, τόσο ως

προς την κοινωνική τους σύνθεση και τις επαγγελματικές δραστηριότητες των παροίκων όσο και ως προς τις πολιτιστικές τους επιδόσεις ή ακόμα και τους ιδεολογικούς τους προσανατολισμούς (για να μην αναφερθούν εδώ οι αποκλίσεις στην έκταση της ενσωμάτωσης στο ποικίλο, και πάλι κατά τόπους και περιόδους, κοινωνικό περιβάλλον των χωρών υποδοχής και φιλοξενίας). Πώς να δοθούν, λοιπόν, σε μια έκθεση –και μάλιστα συμπυκνωμένα και κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικά– οι βασικές εκφάνσεις της ιστορίας και της ζωής τόσο πολλών και τόσο διαφορετικών μεταξύ τους ελληνικών εστιών;

Υπάρχει, επίσης, και η ανισομέρεια στο διαθέσιμο υλικό. Άλλες παροικίες έχουν να επιδείξουν πολλά και εντυπωσιακά τεκμήρια της ιστορικής τους πορείας (όπως είναι π.χ. η ελληνική κοινότητα της Βενετίας, για να μείνουμε στο λαμπρότερο παράδειγμα της περιόδου της Τουρκοκρατίας)· άλλες είναι παντελώς αποστερημένες από αξιοπρόσεκτα κειμήλια, εξαιτίας των καταστροφών που υπέστησαν με το χρόνο ή και εξαιτίας της κοινωνικής τους σύνθεσης (όπως ήταν π.χ. οι περισσότερες ελληνικές αγροτικές εγκαταστάσεις στις χώρες του Αντικauκάσου και, ακόμα περισσότερο, οι πρόχειροι καταυλισμοί των εκτοπισμένων Ελλήνων στις Κεντροασιατικές Δημοκρατίες της πρώην ΕΣΣΔ). Μερικές έχουν να επιδείξουν μεταξύ των μελών τους εξέχουσες προσωπικότητες, οι οποίες με το μεγάλο, συχνά διεθνές, βεληγεκές των ποικίλων επιδόσεών τους στα γράμματα, τις τέχνες, το εμπόριο και τη ναυτιλία, δεν αναδείχτηκαν μόνο στους κύριους άξονες της κοινωνικής ζωής των παροικιών, στις οποίες δραστηριοποιήθηκαν· κέρδισαν και εξέχουσα θέση στη συνολική ιστορία του Ελληνισμού, ιδιαίτερα όταν κατέθεταν, με το φιλογενή ευεργετισμό τους, στην πατρογονική χώρα σημαντικό μέρος του συσσωρευμένου πνευματικού και υλικού τους πλούτου. Οι περισσότερες, πάντως, ελληνικές εστίες του Εξωτερικού δεν κατάφεραν να αποκτήσουν τέτοιες περγαμινές: οι ιστορικές συνθήκες τις περιόρισαν στην ανωνυμία της καθημερινής βιοπάλης και του αγώνα για επιβίωση.

Πέρα από την επιλογή του εκθεσιακού υλικού, υπάρχουν και δυσκολίες ως προς τη συγκέντρωσή του. Μερικά από τα πιο αξιοσημείωτα δείγματα της συλλογικής ζωής των Ελλήνων της Διασποράς –εικόνες και εκκλησιαστικά σκεύη, έπιπλα και αντικείμενα της καθημερινής ζωής, κοινοτικά κατάστιχα, παλαιά βιβλία κ.λπ.– είναι είτε αναγκαία για τις τρέχουσες λειτουργικές ανάγκες των κοινοτήτων είτε ενσωματωμένα σε χώρους που καθιστούν προβληματική ή και αδύνατη την αφαίρεσή τους, και μάλιστα για το διάστημα μιας πολύμηνης έκθεσης.

Οι βασικές –εκπαιδευτικές, κατά κύριο λόγο– προτεραιότητες των εκθέσεων που πραγματοποιούνται στο ελληνικό Κοινοβούλιο τα τελευταία χρόνια (που εμφανίζουν τόσο μεγάλη προσέλευση νεανικού κοινού) υπαγορεύουν κι αυτές τους δικούς τους όρους, με πρώτο τη σχετική οικονομία των εκθεμάτων και τη λακωνικότητα των επεξηγηματικών κειμένων. Οι ίδιες προτεραιότητες ελήφθησαν υπόψη και στην προετοιμασία, αλλά και την τελική επιλογή, των χαρτών και των διαγραμμάτων, που παρουσιάζονται επίσης στην έκθεση.

Για όλους αυτούς τους λόγους, θεωρήθηκε από την οργανωτική και την επιστημονική επιτροπή ότι οι αναπόφευκτοι περιορισμοί στον χώρο της έκθεσης θα αδικούσαν, ενδεχομένως, και τον πλούτο και την ποικιλομορφία της μακραίωνης και πολύπλευρης ιστορίας του παροικιακού Ελληνισμού. Έτσι αποφασίστηκε η ετοιμασία του παρόντος συλλογικού τόμου, για την ολοκλήρωση του οποίου συνέβαλαν επιστήμονες τόσο του εθνικού κέντρου όσο και της Διασποράς. Η διασύνδεση ανάμεσα στην έκθεση και την έκδοση αυτή φαίνεται και στη σειρά με την οποία δίνονται εδώ οι επιμέρους θεματικές ενότητες: η γεωγραφική, τουλάχιστον, ταξινόμησή τους έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει η αντιστοιχία τους με το χωροταξικό σχεδιασμό των εκθεμάτων. Κάποιες μικρές αποκλίσεις, που αναπόφευκτα υπάρχουν, επιβλήθηκαν από τη γενική δομή και γενικά τις ανάγκες της σύνθεσης ενός συλλογικού έργου.

Η παρατιθέμενη βιβλιογραφία είναι απλώς ενδεικτική· η πλήρης βιβλιογραφία της νεοελληνικής Διασποράς –που δεν έχει ακόμα καταρτιστεί– απαιτεί άλλης μορφής και χαρακτήρα εκδόσεις. Πάντως, στη σύνταξή της καταβλήθηκε προσπάθεια να συμπεριληφθούν οι σχετικά πιο πρόσφατες μελέτες (παραλείπονται, κατά κανόνα, τα παλαιά δημοσιεύματα, εκτός κι αν είναι αναντικατάστατα) και μάλιστα εκείνες που είναι προσιτές στον έλληνα αναγνώστη μέσω των ελληνικών βιβλιοθηκών.

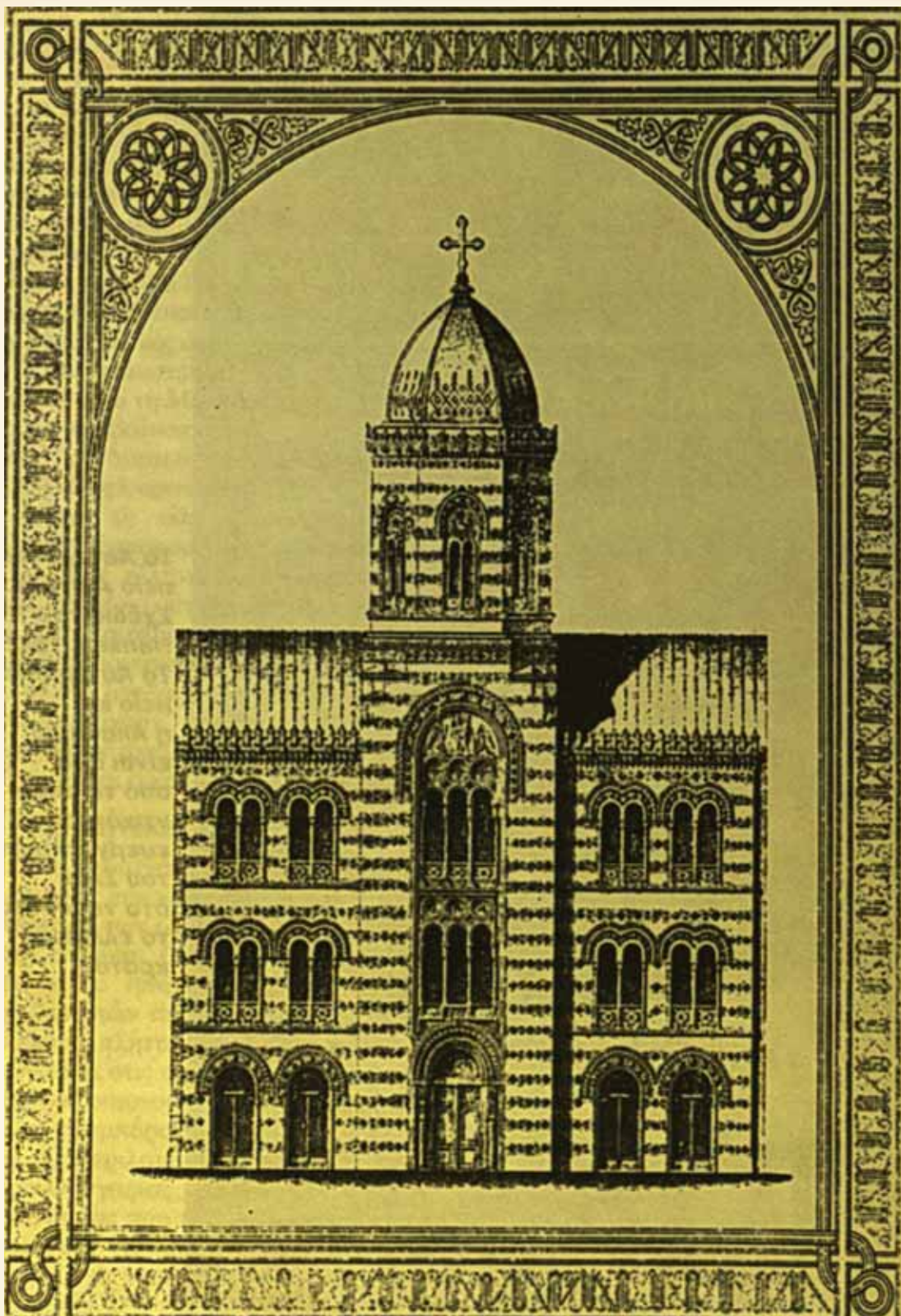

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Το χρονικό των νεοελληνικών αποδημιών

Α. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η μετοικεσία-μετανάστευση ανήκε σε έναν από τους κύριους παράγοντες διαβίωσης για μεγάλο ποσοστό του προνεωτερικού πληθυσμού της ελληνικής χερσονήσου. Οι αιτίες της μετακίνησης πολλές, αλλά προέχει η επεξήγηση των χρονικών ορίων με τα οποία θα ασχοληθούμε. Συμβατικά η περίοδος ανάμεσα στον 15ο και τον 19ο αιώνα ορίζεται αφενός, από την επικράτηση των Οθωμανών στο μεγαλύτερο μέρος –αλλά όχι σε όλο, κι αυτό έχει τη σημασία του– του ελληνορθόδοξου κόσμου και αφετέρου από την εδραίωση του μικρού, αλλά δυναμικού ελληνικού κράτους. Η περίοδος αυτή έχει επικρατήσει να ονομάζεται «Τουρκοκρατία», δηλαδή η εποχή κατά την οποία ο Ελληνισμός βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Εντούτοις πρέπει εδώ να συνυπολογίζεται ότι κατά τους 13ο-19ο αιώνες αρκετές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου (νησιά, χερσόνησοι, καίριες πόλεις-λιμάνια) βρίσκονταν κατά περιόδους υπό άλλες ξένες κυριαρχίες, με μακροβιότερη, για κάποιες τουλάχιστον περιοχές (π.χ. τα νησιά του Ιονίου, την Κρήτη, την Τήνο κ.ά.), τη βενετική. Πρόκειται, δηλαδή, για περιόδους που προκαλούν ιστορικές καταστάσεις, οι οποίες συνεπάγονται την κινητικότητα ατόμων, πληθυσμικών ομάδων, συνόρων. Θεώμενοι, με την απόσταση του 21ου αιώνα, τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή τη Βενετική Δημοκρατία απλώς ως απέραντα διοικητικά ή και οικονομικά κρατικά μορφώματα, εντός των οποίων κατοικούσαν οι πολυεθνικές κοινωνίες, ίσως να αναφερόμαστε σε κάποιες μικρές περιόδους ακμής και κάποιας προσωρινής συνοχής τους. Έτσι ο Ελληνισμός ζει υπό διάφορες “-κρατίες” δηλαδή (τουρκοκρατίες, λατινοκρατίες, βενετοκρατίες) με όσες ιδιαιτερότητες και συνέπειες αυτό συνεπιφέρει στη θεματική τής παρουσιαζόμενης, εδώ, έκθεσης. Εξ αρχής, λοιπόν, πολλαπλές διαφορές επισημαίνουμε στο χώρο και το χρόνο, ακόμη και στο σύστημα που νοείται κάτω από τον όρο Τουρκοκρατία, αλλά και την απουσία ενιαίας πολιτικής και οικονομικής ζωής.

Αίτια των εκπατρισμών

Π ό λ ε μ ο ι επέκτασης και επιβολής Οθωμανών σε πρώην εδάφη της κάποτε ανθηρής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πόλεμοι εναντίον λατινικών κυριαρχιών, επτά βενετοτουρκικοί πόλεμοι σε διάστημα τριών αιώνων (από τους οποίους ο ένας κράτησε 25 χρόνια), πόλεμοι εναντίον ευρωπαϊκών συμμαχιών, χρόνια πειρατεία, βραχύχρονες τοπικές εξεγέρσεις και μακρόχρονες ανταρσίες μουσουλμάνων τοπαρχών προκαλούν, και όχι μόνο αυτοί, μεταναστεύσεις ατομικές, ομαδικές, μαζικές, προσφυγικά κύματα. Στην ίδια πρώτη υποπερίοδο (15ος-17ος αι.) ε π ο ι κ ι σ τ ι κ ά σχέδια ευρωπαϊκών κρατών (Βενετίας, Ισπανίας κ.ά.) οδηγούν σε μαζικές μεταναστεύσεις σε περιοχές της Δύσης (Κάτω Ιταλία, Τοσκάνη, Κορσική κ.α.), όπως άλλωστε σερβικοί πληθυσμοί, ήδη από τον 15ο αιώνα, οδεύουν, σε μια διαρκή σχεδόν μετακίνησή τους, προς την Κεντρική Ευρώπη, στα όρια της σημερινής Ουγγαρίας με τη Σερβία και την Κροατία. Οι έποικοι υπακούουν αναγκαστικά ή εθελοντικά,

έχοντας απογοητευτεί από σαγηνευτικές υποσχέσεις ισχυρών για δήθεν σχέδια απελευθέρωσης ή για επαναφορά της παλιάς φεουδαρχικής τάξης ή για την κάλυψη των φιλοδοξιών τοπικών ισχυρών παραγόντων (π.χ. Μανιατών). “Stradioti” και άλλοι μισθοφόροι μετακινούνται προς αναζήτηση εργασίας στη Δύση ή εξακολουθούν να είναι οργανωμένοι κάτω από τις ηγεσίες των δυτικών ηγεμόνων. Οι μαζικές μεταναστεύσεις ακολουθούν συνήθως το τέλος ανεπιτυχών πολέμων εναντίον των Οθωμανών, κατά τους οποίους ελληνικοί, αλβανικοί και ελληνοαρβανίτικοι πληθυσμοί της Ηπείρου, της Πελοποννήσου, της Ρούμελης και της Ακαρνανίας μεταφέρονται μαζικά σε περιοχές της Κάτω Ιταλίας (κυρίως στην Απουλία και την Καλαβρία) και της Σικελίας και εγκαθίστανται σε ορεινά, κατά βάση, χωριά, ασκώντας και εκεί τις οικείες τους αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες. Στην πορεία του χρόνου οι πληθυσμοί αυτοί μένουν, όπως άλλωστε και όλη η Κάτω Ιταλία, έξω από τις οικονομικές εξελίξεις του εμπορίου και του καπιταλισμού, διατηρώντας, ως ένα βαθμό ακόμη και σήμερα, κοινωνικά και εθνοτικά στοιχεία που οδηγούν στο απώτερο παρελθόν.

Οι πόλεμοι δεν προκύπτουν μόνο από πολιτικοστρατιωτικούς λόγους, αλλά και από τα οικονομικά συμφέροντα των ενδιαφερόμενων πλευρών. Η οικονομική παράμετρος, λοιπόν, είναι ουσιαστική για την εξήγηση του φαινομένου της ελληνικής Διασποράς. Οι Έλληνες, κατά την υπό εξέταση περίοδο, και ιδίως στους 15ο-17ο αιώνες, μετακινούνται σε κοντινές και μακρινές αποστάσεις. Η μετακίνηση σε μικρές αποστάσεις (δηλαδή από το βουνό στην πεδιάδα και το αντίστροφο, ή προς πώληση της παραγωγής τους σε τοπικές αγορές, ή προς άσκηση μορφής εργασιών, όπως π.χ. αυτής των οικοδόμων ή των ναυπηγών, ή προς εγκατάσταση στην πλησιέστερη πολίχνη ή πόλη) εξηγείται ενμέρει από τη λειτουργία των προνεωτερικών οικονομικών δομών. Μετακινούμενοι οι πληθυσμοί αυτοί σε μακρινές αποστάσεις ακολουθούν, κατά την ίδια περίοδο, τη φορά από Ανατολών προς Δυσμάς, φεύγοντας, κατά κανόνα, μπροστά στην οθωμανική επέκταση, αλλά και προς αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης· και αυτές τις αναζητούν στα λατινοκρατούμενα και κυρίως τα βενετοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, την ιταλική χερσόνησο ή και δυτικότερα, ως την ιβηρική χερσόνησο και τα βρετανικά νησιά. Μετακινούνται ως άτομα και ως ομάδες. Ατομική πορεία ακολουθούν κατά κανόνα οι λόγιοι, αναζητώντας επαγγελματική καταξίωση αρχικά στους χώρους της βενετοκρατούμενης Κρήτης –που αναπτύσσεται σε πνευματικό φυτώριο του Ελληνισμού– και στη συνέχεια στις αναγεννησιακές ιταλικές και ισπανικές πόλεις. Βρίσκουν απασχόληση ως αντιγραφείς χειρογράφων, ζωγράφοι, στοιχειοθέτες και επιμελητές εκδόσεων στα πρωτοεμφανιζόμενα τυπογραφεία της Δύσης (σε έλληνες λογίους στηρίχτηκαν οι ελληνικές εκδόσεις του Άλδου Μανούτιου), δάσκαλοι στις ακαδημίες των ηγεμόνων της Φλωρεντίας και του Μιλάνου και εκπαιδευτές των παιδιών τους, δυναμικοί μαθητές και καθηγητές στο φημισμένο πανεπιστήμιο της Πάδοβας (αλλά και σε άλλα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Δύσης), μεταφραστές αρχαίων ελληνικών κειμένων, συντάκτες εγχειριδίων γραμματικής για τις ανάγκες εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας από τους διψασμένους για την κλασική αρχαιότητα αναγεννησιακούς λόγιους κ.λπ. Αρκετούς τους απορροφά η καθολική Εκκλησία, είτε επειδή διάλεξαν τη μόνιμη εγκατάσταση στη Δύση, μετά την άδοξη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), είτε μετά την άλωση της Πόλης ή ύστερα από τη φοίτησή τους στο Ελληνικό Κολλέγιο (Collegio Greco) της Ρώμης από το 1576. Ορισμένοι, ακόμη και όταν εντάσσονται στην υπηρεσία της Αγίας Έδρας (όπως ο Βησσαρίων, ο Ιανός Λάσκαρις, ο Λέων Αλάτιος κ.ά.), δεν παύουν να αναδεικνύονται κήρυκες του συνδέσμου του Ελληνισμού με τη Δύση μέσω της δικής τους λόγιας παραγωγής ή συνδιαλεγόμενοι με λόγιους της εποχής ή

ακόμη και διά μέσου αλληπάλληλων γραπτών εκκλήσεων τους προς τους ηγεμόνες της Δύσης, με κύριο θέμα την απελευθέρωση της πατρίδας τους. Το δόγμα δεν είναι απαραίτητα καθοριστικός παράγοντας ταυτότητας στα πρώιμα αυτά χρόνια.

Πέραν αυτού του *αριστοκρατικού* κύματος μετακίνησης (για να χρησιμοποιήσουμε όρο του Διονυσίου Ζακυθηνού), ομάδες εμπόρων ακολουθούν, κατά την ίδια περίοδο, το δρόμο προς τη Δύση, προς το παπικό λιμάνι της Αγκώνας, ήδη από τον 15ο αιώνα, αλλά κυρίως προς τη Βενετία. Είναι στο λιμάνι της Γαληνοτάτης, ως κέντρου οικονομικού, αλλά και πολιτισμού, γραμμάτων και τεχνών, που διαμορφώνεται η πρώτη ανθηρή εστία της ελληνικής Διασποράς, που συγκεντρώνει ανθρώπους τόσο από τον εκτεταμένο (αλλά όχι εδαφικά ενιαίο) βενετοκρατούμενο χώρο, όσο και από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Θεωρητικά, οι πρώτοι μετακινούνται προς την πρωτεύουσα του κράτους, του οποίου είναι υπήκοοι, οι δεύτεροι προς αναζήτηση καλύτερου οικονομικού, κατά βάση, μέλλοντος. Συνδέονται και συσπειρώνονται γύρω από την ορθόδοξη Εκκλησία και την κοινή γλώσσα. Η ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας, από το τέλος του 15ου αιώνα, θα αποτελέσει ίσως το ιδεατό πρότυπο της συσπείρωσης και οργάνωσης και άλλων ελληνορθόδοξων εστιών, παρά τις πολλές επιμέρους διαφοροποιήσεις.

Η απορρύθμιση του φορολογικού και δημοσιονομικού ιστού, που προκαλείται στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το τέλος του 17ου αιώνα, οδηγεί σε πρακτικές υπερφορολόγησης των υπηκόων, σε δυσaréσκειες και έλλειψη αντοχής· παράλληλα, η σχεδόν μονοπωλιακή εκμετάλλευση του ανατολικομεσογειακού εμπορίου από τους Βενετούς διασπάται από τον ανταγωνισμό και άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων (Γάλλων, Άγγλων, Ολλανδών), ο οποίος και θα ενταθεί κατά τον 18ο αιώνα· ο ίδιος αιώνας θα αναδείξει και άλλες δύο περιφερειακές δυνάμεις ως ισχυρούς παράγοντες στο παιχνίδι του ανταγωνισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: την Αψβουργική Αυτοκρατορία, ιδίως μετά τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718), και τη Ρωσία, κυρίως μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί (1774) και τον αυστρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1787-1791/2. Η Αδριατική παύει να είναι βενετικός “κόλπος”, η Μεσόγειος ανοίγεται σε γαλλικά, αγγλικά, ολλανδικά, αλλά και ελληνικά πλοία, που πλέουν με οθωμανική, ρωσική ή “ελληνοοθωμανική” σημαία. Οι χερσαίοι δρόμοι της Βαλκανικής “κατακτώνται” από τον «ορθόδοξο βαλκάνιο κατακτητή έμπορο» (κατά τον εύστοχο όρο του Traian Stojanovich). Διαμέσου ναυτικών και χερσαίων δρόμων οι Έλληνες κυρίως, αλλά και άλλοι λαοί της Βαλκανικής, αναζητούν νέα όρια, φεύγοντες τις υπερφορολογήσεις ή επιδιώκοντας δυναμικό εμπορικό ρόλο. Ο οικονομικός προσανατολισμός χαρακτηρίζει, λοιπόν, τη δεύτερη φάση της ελληνικής Διασποράς, χωρίς να λείπουν και μεταναστευτικά κύματα που επηρεάζονται από πολέμους (πρόσφυγες π.χ. στο τέλος του 18ου αιώνα και κατά την Ελληνική Επανάσταση στην Τεργέστη, τη Μασσαλία, το Λιβόρνο, την Οδησό κ.α.), αλλά και εποικιστικές τακτικές, κατά βάση οικονομικού χαρακτήρα (ιδίως στη Νότια Ρωσία από τα τέλη του 18ου αιώνα). Είναι γνωστή, άλλωστε, η εσωτερική μετανάστευση ελληνικών, αρμενικών, εβραϊκών πληθυσμών εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τον 18ο αιώνα κ.ε., οι οποίοι οδηγούνται στα νέα ακμάζοντα εμπορικά, κατά κανόνα παραθαλάσσια, κέντρα (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Σωζόπολη, Βάρνα, Βραΐλα, Γαλάτσι κ.ο.κ.).

Γεωγραφικά όρια και μεγέθη

Η γεωγραφική διασπορά των ελληνικών παροικιών δεν είναι ορθό να συνεξεταστεί με βάση τα σημερινά όρια των κρατών, σε μια μακρά εποχή στην οποία επικρατού-

σαν οι μεγάλες αυτοκρατορίες, χωρίς κατά κανόνα εσωτερικά όρια, πλην αυτής των Αψβούργων. Θεώμενοι το χάρτη των παροικιών του τέλους του 18ου αιώνα, οπότε και καταγράφεται η ακμή της πρώτης μεγάλης φάσης της Διασποράς, μπορούμε να διακρίνουμε δύο ομάδες εγκαταστάσεων ελληνικών πληθυσμών: α) Δυτικά της Βιέννης απαντούν κεντρικές κοινότητες/παροικίες (π.χ. Βιέννη, Τεργέστη, Λιβόρνο, Βενετία, Αγκώνα, Νεάπολη, Μασσαλία, Άμστερνταμ και από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα και το Λονδίνο), β) Ανατολικά της Βιέννης στο χώρο 1) της σημερινής Ουγγαρίας, Τρανσυλβανίας, Ρουμανίας, 2) Ουκρανίας, Νότιας Ρωσίας, καθώς και στο νότο, στο χώρο της Αιγύπτου, όπου σχηματίζονταν διάσπαρτες, μικρές ή μεγάλες, περιφερειακές παροικίες, εντασσόμενες στον άξονα των κεντρικών. Το ρόλο της κεντρικής παροικίας είχαν η Πέστη για την Ουγγαρία, το Βανάτο του Τέμεσβαρ και τη βόρεια Σερβία, το Μπρασόβ και το Σιμπίου για την Τρανσυλβανία, το Γαλάτσι και το Ιάσι για τις Παρίστριες Ηγεμονίες, η Οδησσός για την Ουκρανία και Νότια Ρωσία και η Αλεξάνδρεια για την Αίγυπτο. Οι παροικίες της πρώτης ομάδας αναπτύσσονται, κατά βάση, με εξαίρεση τη Βιέννη, σε θαλάσσια εμπορικά λιμάνια μεγάλων κρατικών δυνάμεων. Οι παροικίες των τριών ευρύτερων περιοχών της δεύτερης ομάδας βρίσκονται σε πόλεις που διασχίζονται από ποτάμια ή αναπτύχθηκαν σε περιφέρειες που ανήκαν για μεγάλο διάστημα και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (και συνεπώς η εσωτερική μετανάστευση ευνοείται για αρκετό διάστημα) ή εντάχθηκαν (όπως π.χ. η Ουγγαρία-Τρανσυλβανία, η περιοχή της Νέας Ρωσίας και εν μέρει η Αίγυπτος) τον 18ο αι. και τις αρχές του 19ου αι., από τους αυτοκράτορες ή διοικητές τους, σε ένα ευρύ σύστημα εποικισμού για λόγους στρατιωτικής άμυνας, αλλά και οικονομικής εκμετάλλευσης.

Οι οικονομικοί παράγοντες και τα δημογραφικά μεγέθη

Η γεωγραφική διασπορά εξηγείται από τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντός της ευρωπαϊκής οικονομίας και από τη φορά του εμπορίου, κυρίως μετά τις ραγδαίες εξελίξεις στο μεσογειακό και διεθνές εμπόριο από τον 17ο αιώνα και εξής. Με τη μεταφορά του κέντρου βάρους του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου προς τα βορειοδυτικά, λιμάνια, όπως αυτό της Σμύρνης, αποκτούν καίρια σημασία και πλέγματα εμπορικών μεταφορικών δρόμων ανασηματοδοτούνται, τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα. Πολιτικο-οικονομικές συνθήκες αναδιαμορφώνουν το επίσημο καθεστώς συνεργασίας ή αντιπαράθεσης με και προς τους Οθωμανούς. Από τις νέες αυτές καταστάσεις δεν επωφελούνται μόνο οι εμπορικοί εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών δυνάμεων, αλλά και έλληνες και άλλοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας. Η ελληνική ναυτιλία ακμάζει ανταγωνιστικά προς τις ευρωπαϊκές, και συνεπώς οι έμποροι βρίσκουν διέξοδο ή και πρόσφορο έδαφος για τη μετακίνησή τους σε νευραλγικά κέντρα της Δύσης. Η διάνοιξη των χερσαίων εμπορικών δρόμων της Βαλκανικής, ιδίως μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς, δίνει νέες, διεθνείς πια προοπτικές, κατά κανόνα στους ελληνορθόδοξους υπηκόους της Αυτοκρατορίας (τους “Greci”, “Griechen”, “Görög” των πηγών της εποχής), κυρίως της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, αλλά και τους Σέρβους, που μετακινούνται προς χώρες της Αυστρίας και Ουγγαρίας, ακολουθώντας γνωστούς και από το παρελθόν δρόμους του εσωτερικού οθωμανικού εμπορίου. Οι μετακινούμενοι εγκαθίστανται ατομικά, στην αρχή, οικογενειακά, στη συνέχεια, και διαμορφώνουν τις ατομικές και οικογενειακές τους επιχειρήσεις. Δημιουργείται, βαθμιαία, ευρύ πλέγμα αλληλοσυμπληρούμενων δικτύων διακίνησης προϊόντων και ανθρώπων. Εμπορεύματα από την Ανατολή μεταφέρονται στην Κεντρική Ευρώπη ή σε λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου, καθώς και στο βορεινό Άμστερνταμ, κυρίως, ως πρώτες ύλες για

την αναπτυσσόμενη βιομηχανία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών – ιδιαίτερα την υφαντουργία και γενικότερα τις μονάδες κατασκευής ενδυμάτων δερμάτινων και άλλων. Η αναπτυσσόμενη μόδα, τον 18ο αιώνα, θα γίνει στο εξής η κινητήρια δύναμη του εμπορίου. Οι αλλαγές συνηθειών, νοοτροπιών, προτεραιοτήτων της αστικής τάξης, που αναζητεί και επιβάλλει το δικό της ρυθμό ζωής, θα βοηθήσουν στην ανάπτυξη του καλλιεργημένου γούστου. Η βελτίωση των συνθηκών οργάνωσης των πόλεων, αλλά και των οικιών (π.χ. των συνθηκών θέρμανσης), θα οδηγήσουν στην προτίμηση νέου τύπου υφασμάτων για την ενδυμασία και την επίπλωση. Το βαμβάκι της Ανατολής θα γίνει περιζήτητο, μαζί με τις βαφικές ύλες, το λάδι για τις σαπωνοποιίες, καθώς και άλλα προϊόντα για την επεξεργασία δερμάτων κ.λπ. Καραβάνια των βαλκάνιων εμπορών διασχίζουν τους ηπειρωτικούς δρόμους, καταλήγουν στις αγορές των οικείων τους τρανσυλβανικών και ουγγρικών πόλεων (Μπρασόβ, Σιμπίου, Μίσκολτς, Τόκαϊ κ.α.), όπου ακμάζουν οι “κομπανίες” τους, φτάνουν στην κεντρική Πέστη και τα γύρω εμπορικά κέντρα (Κέτοκεμετ, Gyöngyös, Széged, Eger κ.ά.) και από εκεί καταλήγουν στην αψβουργική πρωτεύουσα, τη Βιέννη, ή προωθούνται στη μεγάλη ευρωπαϊκή εμποροπανήγυρη της Λειψίας. Τα προϊόντα τους διοχετεύονται στις αυξανόμενες υφασματοβιομηχανίες της Κάτω Αυστρίας, της Βοημίας, της Μοραβίας, της Σαξονίας. Οι карабоκύρηδες, αντίστοιχα, φορτώνουν τα πλοία τους στα μικρασιατικά παράλια και τα νησιά απέναντι από την Κρήτη και την Πελοπόννησο, με λάδι, βαμβάκι, μαλλί, δέρματα, βαφικές και ύλες βιομηχανικής επεξεργασίας, και τα διοχετεύουν στη Δυτική Ευρώπη, διαμέσου των λιμανιών της Τεργέστης, του Λιβόρνου, της Αγκώνας, της Μασσαλίας, του Άμστερνταμ ή της εμποροπανήγυρης της Σενιγάλια. Η διάνοιξη των εύφορων στεππών και των πεδιάδων της “Νέας Ρωσίας”, από τα τέλη του 18ου αιώνα, και η εποικιστική πολιτική των τσάρων δημιουργούν νέο πλέγμα παραθαλάσσιων παροικιών (στην Οδησό, το Ταϊγάνιο/Ταγανρόγκ, τη Μαριούπολη, τη Σεβαστούπολη κ.ά.), που προστίθενται στο ήδη γνωστό, από τον 16ο αιώνα, ηπειρωτικό δίκτυο (του Λέμπεργκ/Λβοφ, της Νίζνας/Νιέζιν, του Κιέβου). Το σιτάρι θα γίνει το κύριο εμπόρευμα των υδραίικων πλοίων, και ο βασικός επιχειρηματικός προσανατολισμός εμπορών από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, την Πελοπόννησο, αλλά και την Ήπειρο. Έμποροι ειδικευμένοι στο χερσαίο και ναυτικό εμπόριο στέλνουν βιομηχανικά εμπορεύματα, βιβλία στην Ανατολή, αλλά συχνά τα καράβια ή τα караβάνια επιστρέφουν με σάκους χρυσών και αργυρών ισχυρών ευρωπαϊκών νομισμάτων, ως αποτέλεσμα της άνισης, αλλά επωφελούς εξαγωγικής δυναμικής. Δυναμώνουν, έτσι, με κεφάλαια τις επιχειρήσεις τους στην Ανατολή, από όπου οι περισσότεροι, τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα, κινούν τις εταιρείες τους. Από τα τέλη του 18ου αιώνα όλο και περισσότεροι εντάσσουν τις τραπεζικές τακτικές στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Από έμποροι-τραπεζίτες, εξελίσσονται σε τραπεζίτες, ασφαλιστές, εφοπλιστές, γαιοκτήμονες-εμπόρους, γαιοκτήμονες-τραπεζίτες. Εντασσόμενοι στις τοπικές κοινωνίες, όχι απαραίτητα αφομοιούμενοι, τουλάχιστον ως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, επωφελούνται από τη συχνά διπλή τους υπηκοότητα (την οθωμανική ή από το 1830 και την ελληνική, και την αυστριακή, ρωσική, γαλλική, αγγλική κ.ο.κ.). Συνεργάζονται ενίοτε με ντόπιους εμπόρους ή άλλους εποίκους (Αγγλούς, Γάλλους, Ιταλούς, Εβραίους, Σέρβους), συνήθως σε πολυπρόσωπες ή μετοχικές και οπωσδήποτε στις ασφαλιστικές και τραπεζικές επιχειρήσεις. Αναδεικνύονται σε ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες στους τόπους υποδοχής και αναπτύσσουν διπλή ταυτότητα, που πηγάζει από την επιχειρηματικότητα, αλλά και από τη συντήρηση των δεσμών τους με τις ελληνικές κοινότητες, εντός των οποίων πολλοί δραστηριοποιούνται. Οδησός, Αλεξάνδρεια, Λιβόρνο, Τεργέστη, Μασσαλία, Λονδίνο συνδέονται σε

20

ένα διεθνές, για την εποχή, οικονομικό δίκτυο, συνήθως με εταιρικά παραρτήματα ή αντιπροσώπους από τους ίδιους οικογενειακούς κλάδους. Τα δίκτυα εμπλουτίζονται και διαφοροποιούνται μέσα στον 19ο αιώνα με την ανάπτυξη της ατμοπλοΐας, της ποταμοπλοΐας, την επέκταση των σιδηροδρόμων και το άνοιγμα της ενδυναμωμένης ναυτιλίας και του εμπορίου σε διεθνείς ορίζοντες. Έτσι στα τέλη του 19ου αιώνα ο ήλιος δεν δύει, π.χ., για τις επιχειρήσεις (από τη Σμύρνη, την Τεργέστη, το Ταϊγάνιον, το Λιβόρνο, τη Μασσαλία, το Λονδίνο ως τη Βομβάη, την Καλκούτα και τη Νέα Υόρκη) της χιώτικης οικογένειας Ράλλη, που φροντίζει να κρατά τη συνοχή των οικογενειακών δεσμών, εκσυγχρονίζοντας, ταυτόχρονα, την οικονομική τακτική.

Όλα τα άτομα που εγκαθίσταντο ή εμπορεύονταν για ένα διάστημα σε κάποια πόλη αποτελούσαν το σύνολο των παροίκων, από τους οποίους κάποιοι θα φροντίσουν και για

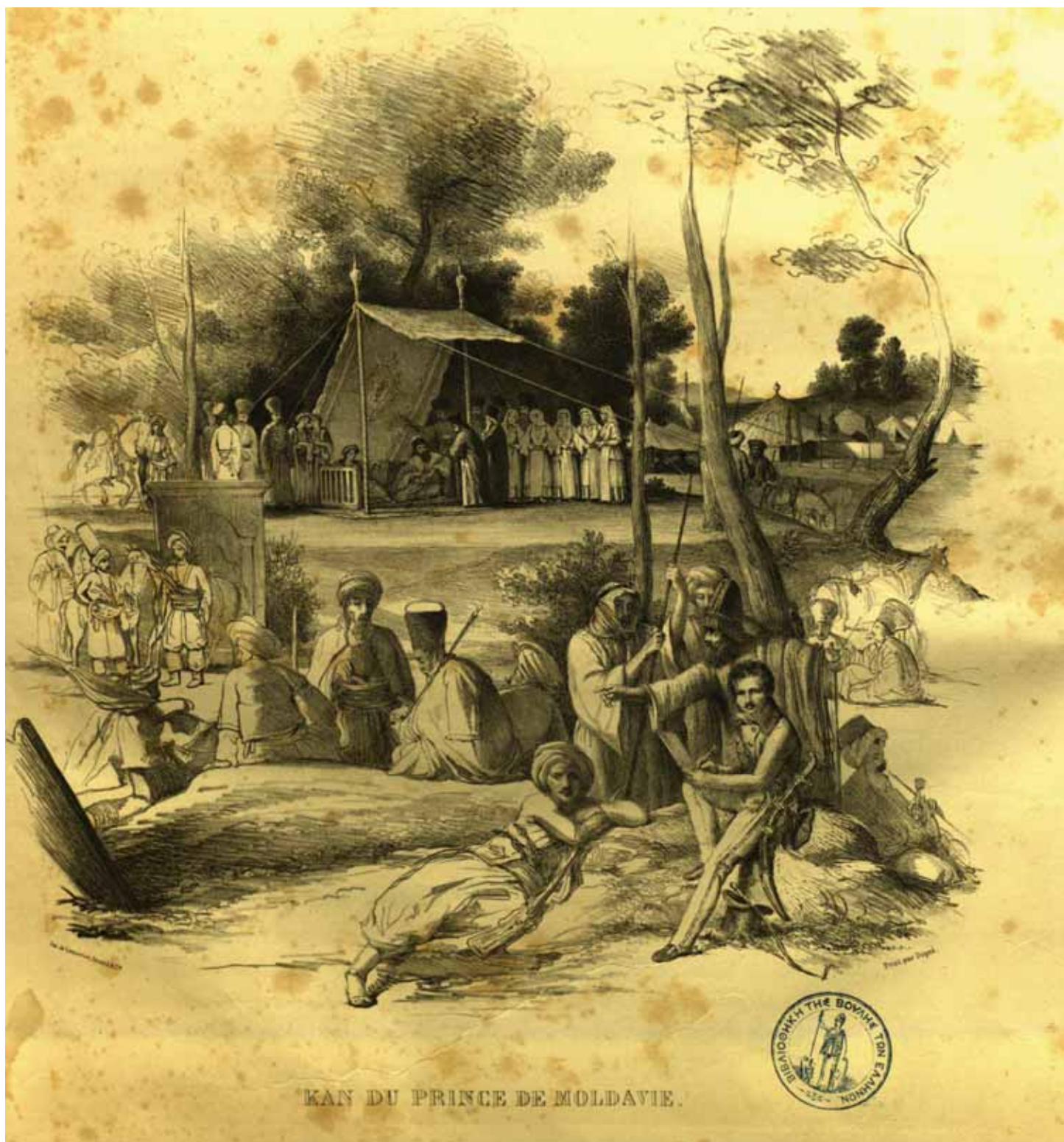
τη συστηματικότερη οργάνωση και εκπροσώπησή τους απέναντι στις τοπικές κρατικές Αρχές. Ο αριθμός, συνεπώς, των μελών των κοινοτήτων δεν είναι πάντοτε αντιπροσωπευτικός της αριθμητικής δύναμης του συνόλου των παροίκων. Κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης οι περισσότεροι πάροικοι ενδιαφέρονται, κατά κανόνα, για τα κοινά, κυρίως για την ίδρυση του ναού, και συσπειρώνονται γύρω από την κοινότητα. Η μακρόχρονη διαμονή, η ενασχόληση με τις ατομικές επιχειρήσεις ενός εκάστου, οι αντιπαραθέσεις που ανακύπτουν μέσα στην τριβή της άσκησης της κοινοτικής εξουσίας, ο εναλλασσόμενος βαθμός ένταξης στην τοπική κοινωνία δημιουργούν προτεραιότητες για πολλούς, που τους ωθούν σε απομάκρυνση από την ενασχόληση με την κοινοτική διοίκηση. Με βάση τις πηγές, όπου αυτές διασώζονται (κοινοτικές ή κρατικές απογραφές πληθυσμού, καταγραφές επαγγελματιών, εκκλησιαστικά κατάστιχα βαπτίσεων, γάμων, θανάτων), η δημογραφική εικόνα που διαμορφώνεται αποδεικνύει μια εξαιρετική κινητικότητα τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης, όχι σταθερά οικογενειακά σχήματα και μια συνεχή, σχεδόν, ανανέωση. Οι αυξομειώσεις οφείλονται στην κινητικότητα του πληθυσμού και όχι σε φυσικούς δημογραφικούς παράγοντες. Ενίοτε εμφανίζονται και απότομες πληθυσμικές αυξήσεις, που οφείλονται είτε σε προσφυγικά κύματα, ύστερα από πολεμικές κρίσεις (βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, ελληνική επανάσταση 1821 κ.λπ.) είτε σε έκτακτα οικονομικά μέτρα των κρατών υποδοχής. Μείωση ή προσωρινή πληθυσμική κρίση εμφανίζεται σε ορισμένες παροικίες με την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών, που συντηρούσαν το εμπορικό ενδιαφέρον των μεταναστών, ή εξαιτίας της εσωτερικής πολιτικής (πρβλ. γεγονότα Βενετίας με την περίπτωση του μητροπολίτη Μελετίου Τυπάλδου, τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα, περίπτωση Ουγγαρίας μετά το 1774 κ.ά.). Δίνοντας μια συνοπτική, διαχρονικά, εικόνα της πληθυσμικής συμμετοχής των ελλήνων παροίκων στις πόλεις υποδοχής, δεν θα απείχαμε από την πραγματικότητα αν ισχυριζόμασταν ότι ακόμα στις κεντροευρωπαϊκές και βορειοϊταλικές παροικίες, αλλά και της Νότιας Ρωσίας, σε περιόδους ακμής των πόλεων, το ποσοστό των ελλήνων παροίκων κυμαινόταν ανάμεσα στο 2,5-6% του συνολικού τους πληθυσμού. Σε πολλές περιπτώσεις η αμέσως ισχυρή ξένη ομάδα ετερογενούς πληθυσμού ήταν η εβραϊκή, και ανάλογα με τη γεωγραφική θέση της πόλης υποδοχής ακολουθούσε η αρμενική ή και η σερβική. Διαφορετική είναι ίσως η εικόνα στην Αίγυπτο, όπου ο Ελληνισμός αυξήθηκε μέσα στο πλαίσιο μιας ημιαντόνομης ή αυτόνομης επαρχίας του οθωμανικού κράτους, ήδη με τα μέτρα του Μωχάμετ Άλι στις αρχές του 19ου αιώνα.

Μερικά συγκεκριμένα στοιχεία επιβεβαιώνουν τις εκτιμήσεις αυτές. Σύμφωνα με μαρτυρία του Γαβριήλ Σεβήρου, του 1591, ο αριθμός των Ελλήνων της Βενετίας ήταν πάνω από τέσσερις χιλιάδες σε σύνολο 150.000 κατοίκων της πόλης. Τρία χρόνια πριν την Επανάσταση του 1821 στην Τεργέστη, τη μεγαλύτερη τότε ελληνική παροικία στην ιταλική χερσόνησο, ζούσαν 1.075 Έλληνες, σε ποσοστό περίπου 3% του συνόλου. Το 1823, λόγω του προσφυγικού κύματος της Επανάστασης, ο αριθμός αυξήθηκε προσωρινά στους 3.200, αλλά θα εξισορροπηθεί στις 1.700 ψυχές, περίπου, σχεδόν σε όλο τον αιώνα. Στο Λιβόρνο το 1841, οι κρατικοί λειτουργοί μετρούν εκεί 57 ελληνικές οικογένειες. Στην πόλη της Νεάπολης οι Έλληνες, μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, δεν φαίνεται να ξεπέρασαν τα 250 άτομα. Οι Μανιάτες που συγκεντρώθηκαν στον Τάραντα (Γη του Οτράντο) την άνοιξη του 1675 ήταν 340 ψυχές. Στη δεκαετία του 1670 έφτασαν στην Τοσκάνη 570 και την Κορσική 730 Μανιάτες. Στη Μάλτα το 1575 ζούσαν περίπου 400 Έλληνες. Ο ακριβής αριθμός των μελών των δύο “κομπανιών” στην Τρανσυλβανία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, δε-

δομένων και των αυξομειώσεων που παρουσιάζονται κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους. Στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα η “κομπανία” του Σιμπίου αριθμούσε 60 μέλη, ενώ στην Τρανσυλβανία δρούσαν τουλάχιστον 400 έλληνες έμποροι. Και ο αριθμός των μελών της “κομπανίας” του Μπρασόβ υπέστη μεγάλες διακυμάνσεις: Στα τέλη του 18ου αιώνα άγγιζε τα 494 μέλη, αλλά φαίνεται ότι ήταν ευρύτερη εκείνης του Σιμπίου και περιλάμβανε στους κόλπους της εμπόρους από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Βλαχίας και της ίδιας της Τρανσυλβανίας. Στα 1767 καταγράφηκαν στη Βιέννη 79 έλληνες και βλάχοι ορθόδοξοι οθωμανοί υπήκοοι. Αν συνυπολογισθούν και οι γυναίκες και τα παιδιά τους, τότε ο αριθμός άγγιζε τις 300 ψυχές, ενώ έφτανε στις 4.000 στα 1814, περίοδο ακμής της ελληνικής παροικίας. Ο αριθμός των Ελλήνων και Βλάχων που εγκαταστάθηκαν σε πολλές πόλεις της Ουγγαρίας ήταν πολύ μεγάλος. Σύμφωνα με εκτιμήσεις έφτανε, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, τις 10.000 ψυχές, μολονότι δεν έχουν υπάρξει ακόμα ακριβείς έρευνες, λόγω των ιδιαίτερων αρχειακών προβλημάτων. Το 1797 ο ανδρικός πληθυσμός της νεοδιαμορφούμενης πόλης της Οδησσού υπολογιζόταν από τις τοπικές αρχές στα 3.455 άτομα, ενώ μαζί, ως ίδια εθνική κατηγορία, υπολογίστηκαν οι 269 Έλληνες, Αλβανοί και Μολδαβοί. Το 1817 τα ελληνικής καταγωγής άτομα της πόλης ανέρχονταν στο 5% του συνολικού πληθυσμού των 33.000 ψυχών.

Από τα προνόμια εγκατάστασης στην κοινοτική οργάνωση

Οι ποικίλες αφετηρίες των παροίκων –από οθωμανοκρατούμενες, βενετοκρατούμενες ή και αγγλοκρατούμενες περιοχές– και η μακρά χρονική περίοδος κατά την οποία αναπτύχθηκε το γεωγραφικό δίκτυο των παροικιών δεν επιτρέπουν απόλυτη ενιαιοποίηση των συνθηκών που οδήγησαν στην οργάνωσή τους σε κοινοτικό επίπεδο. Εν τούτοις κάποια βασικά χαρακτηριστικά διατρέχουν τη θεσμοθετημένη, νομική εκπροσώπησή τους υπό μορφή κοινοτικής οργάνωσης. Το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών κρατών υποδοχής για την πληθυσμική ενίσχυση αγροτικών ή κυρίως εμπορικών περιοχών τους, για την ενδυνάμωση με εξειδικευμένες εμπορικά ή και τεχνολογικά, ενίοτε, ομάδες ανθρώπων οδήγησε τις κατά τόπους αρχές στην προσέλκυση πληθυσμών από την Ανατολή, που θα τους άνοιγαν τις τεχνικές κατάκτησης επιθυμητών αγορών. Το αμφίδρομο ενδιαφέρον εντείνεται είτε διαμέσου των παραδοσιακά οικείων, προς τους ενδιαφερόμενους, εμπορικών δρόμων και μεθόδων οργάνωσης (όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Βενετίας, της Αγκώνας ή και της Τρανσυλβανίας και Ουγγαρίας) είτε από τυχαία, εν πολλοίς, πληροφόρηση των ενδιαφερόμενων (μεσολογγίτες καπετάνιοι πλέοντας για την Σενιγάλια, την Αγκώνα και τη Βενετία ανακαλύπτουν την επικερδή προοπτική που τους διανοίγεται μετά την ανακήρυξη της Τεργέστης ως “ελεύθερου λιμανιού” από το 1719) είτε προκαλείται με ελκυστικές υποσχέσεις και προνόμια από την πλευρά των δυτικών ή κεντροανατολικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι ανιχνευτές πρωτοπόροι ακολουθούνται διαρκώς και περισσότερο από ομάδες συντοπιτών τους, και ο δρόμος για την έκδοση π ρ ο ν ο μ ί ω ν προς σταθερή εγκατάσταση δεν είναι μακριά. Σε κράτη που λειτουργούν σε προκαπιταλιστικό και προβιομηχανικό καθεστώς η παραχώρηση προνομίων σε άτομα ή ομάδες πληθυσμών είναι συνήθης τακτική ως τον 19ο αιώνα. Καθώς, στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, πρόκειται για ορθόδοξους, κατά τεκμήριο, μετακινούμενους, επιβάλλεται να ξεπεραστούν αμφίδρομα τα εμπόδια που θέτει η παραδοσιακή αντιπαράθεση καθολικής και ορθόδοξης Εκκλησίας. Λόγοι εσωτερικής συνοχής και ανοχής (περίπτωση της Βενετίας ήδη τον 15ο αιώνα)

και λόγοι οικονομικού συμφέροντος από την πλευρά των κρατών υποδοχής (πολλαπλές παροικίες στην εκτεταμένη αυτοκρατορία των Αψβούργων) επιβάλλουν την έκδοση προνομίων προκειμένου να αναγνωριστεί το δικαίωμα νόμιμης οργάνωσης των σποραδικά ερχόμενων ορθόδοξων ατόμων, αλλά που με την πάροδο των χρόνων αποφασίζουν για τη μονιμότερη διαμονή τους στις νέες χώρες υποδοχής. Τα προνόμια παραχωρούνται, συνήθως, προς τους “Greci”, “Greci non uniti”, “Griechisch-schismatisch” (Γραικούς μη ενωτικούς, Γραικούς σχισματικούς), ή προς τους «ἐν τῇ Βιέννῃ κατοικοῦντας Γραικούς τε καὶ Βλάχους τῆς ἀνατολικῆς θρησκείας...», με σκοπό την αναγνώριση του δικαιώματος άσκησης της ορθόδοξης λατρείας. Δεν είναι σαφές, από την πρώιμη γλώσσα των προνομίων, η εθνική διάκριση, και συχνά οι “Γραικοί” αντιμετωπίζονται από τις Αρχές με βάση το θρησκευτικό γνώρισμα. Η “griechische Nation” δεν περιλαμβάνει απαραίτητα σαφώς μόνο τους Έλληνες και τους “Γραικοβλάχους” (κατά τις πηγές), αλλά και άλλους ορθοδόξους της Βαλκανικής, τους Σέρβους π.χ., που αποφασίζουν να συνεργαστούν για την απόκτηση του δικαιώματος ίδρυσης ναού και αδελφότητας/κοινότητας. Από την αδυναμία ακριβούς προσδιορισμού του περιεχομένου του όρου προκύπτουν συχνά και προβλήματα συμβίωσης των παροίκων, πολλοί από τους οποίους έχουν και τον ίδιο οικονομικό προσανατολισμό. Τα προβλήματα αναφαίνονται συνήθως μετά την αύξηση του αριθμού των μεταναστών και συνεπώς την εδραίωση των οικογενειακών σχηματισμών και των επιχειρησιακών δικτύων. Οι αναφυόμενες εντάσεις αναδεικνύουν τους υποβόσκοντες αναδυόμενους εθνικισμούς, που καλύπτονται πίσω από το δικαίωμα της άσκησης της λατρείας στην εθνική γλώσσα, και κατά συνέπεια οδηγούν στη διαίρεση και την ίδρυση νέων ελληνικών, σερβικών κ.ο.κ. ναών στην ίδια πόλη. Τα προβλήματα που ανακύπτουν πρώιμα στη Βενετία και κυρίως τον 18ο αιώνα στην Τεργέστη, τη Βιέννη, την Πέστη και σε πολλές πόλεις της Ουγγαρίας, λύνονται άλλοτε εις βάρος των Ελλήνων άλλοτε των Σέρβων, ανάλογα με τη δύναμη επιρροής, ή ενίοτε οδηγούν σε παράταση της συμβίωσης. Η κρίση σε κοινοτικό επίπεδο δεν συμπαρασύρει, απαραίτητα, και τη συνεργασία των ατόμων σε οικονομικές επιχειρήσεις, που συχνά εξακολουθούν να υφίστανται, όπως άλλωστε συνεχίζονται και οι μικτοί γάμοι. Τα προνόμια καθόριζαν συνήθως τις συνθήκες υπό τις οποίες οι ενδιαφερόμενοι θα δικαιούνταν να ανεγείρουν ορθόδοξο ναό και παράλληλα ή σταδιακά είτε α) να οργανωθούν σε Αδελφότητα (Confraternità, στην περίπτωση της Βενετίας από τον 15ο αιώνα κ.ε.), β) να συσσωματωθούν οικονομικά, σχηματίζοντας εμπορικές ενώσεις, τις λεγόμενες “κομπανίες” (εγκαταστάσεις στις τρανσυλβανικές πόλεις Σιμπίου, Μπρασόβ ήδη από τον 17ο αιώνα, τις ανατολικοουγγρικές Μίσκολτς, Τόκαϊ, κ.ά.), γ) να οργανωθούν σε Κοινότητα (Comunità, Gemeinde). Η χρήση του όρου “κοινότητα”, για την αποτύπωση της πραγματικότητας συλλογικά για όλη την υπό εξέταση περίοδο, δεν ακριβολογεί με βάση τα δεδομένα εκάστοτε ιστορικά στοιχεία. Η διαφοροποίηση ενυπάρχει καταρχάς από το γεγονός ότι παροικία και κοινότητα δεν συμπίπτουν, τουλάχιστον όχι υποχρεωτικά. Στην παροικία ανήκουν όλοι οι Έλληνες που κατοικούν στην πόλη υποδοχής, μόνιμα ή και προσωρινά. Μέλη της κοινότητας ή της αδελφότητας αποτελούν μόνο όσοι το επιθυμούν. Στις κομπανίες, ως οικονομικές συσσωματώσεις, είναι υποχρεωτική η συμμετοχή των μελών, ώστε να απολαμβάνουν των προνομίων. Η οργάνωσή τους προσομοιάζει προς αυτή των συντεχνιών, ασκείται από τους προεστώτες των κομπανιών συστηματικός έλεγχος των μελών σχετικά με την άσκηση του εμπορικού, κυρίως, επαγγέλματος, με βάση συγκεκριμένες

αρχές, τις οποίες υπό τη μορφή θεσπισμάτων έχουν συναποφασίσει. Στους προεστώτες και σε ειδικά όργανα ανήκουν και κάποιες δικαστικές αρμοδιότητες. Οι ίδιοι κανονισμοί επιβάλλουν και τον αλληλοσεβασμό, αλλά και τον έλεγχο σε θέματα ατομικής και συλλογικής ηθικής των μελών. Ανάλογες προβλέψεις δεν απαντούν στα καταστατικά, με τα οποία λειτουργούν οι λοιπές κοινότητες, με αρμοδιότητες κατά βάση διοικητικής οργάνωσης και χωρίς δικαίωμα επέμβασης σε ζητήματα οικονομικών δραστηριοτήτων των μελών τους.

Πρώτο μέλημα των παροίκων, μετά την παραχώρηση προνομίων, είναι η ανέγερση ορθόδοξου ναού. Ειδική επιτροπή αναλαμβάνει το βάρος για την εξεύρεση των χρημάτων, τη μέριμνα για την ανοικοδόμηση εκκλησίας, αντιπροσωπευτικής του κύρους που επιθυμούν να προσδώσουν στην κοινότητά τους και την προβολή τους, και την πλούσια, κατά κανόνα, εσωτερική διακόσμησή της. Την τοιχογράφηση του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας ανέλαβε μεταξύ άλλων ο φημισμένος ζωγράφος Μιχαήλ Δαμασκηνός, ενώ τον 20ό αιώνα στην τοιχογράφηση του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης εργάστηκε ο Κώστας Παρθένης. Ο ναός κατά κανόνα ανεγείρεται σε κεντρικό σημείο της πόλης, σε περιοχή κοντά στη θάλασσα ή τις όχθες ποταμού, ώστε να είναι δυνατή η εύκολη άσκηση της λατρείας από τους νεοερχομένους. Ο ναός και το γειτνιάζον κοινοτικό οίκημα, και συνήθως και το σχολείο, αποτελούν τα κτίρια-σύμβολα της κοινοτικής, κοινωνικής και εθνικής ενότητας για τα μέλη της κοινότητας, αλλά και της παροικίας, ανεξαρτήτως της ενεργού συμμετοχής τους στη διοικητική οργάνωση. Γύρω από το ναό αναπτύσσονται οι οικονομικές δραστηριότητες των μελών, εξελίσσεται, κατά κανόνα η ελληνική γειτονιά (Campo dei Greci, Griechengasse, Göög utca κ.ο.κ.), που αναζητούν, διαμέσου αυτής, την ενότητα και την κοινωνική ένταξη στην πόλη υποδοχής. Δεν πρόκειται για εφαρμογή κανόνων “γκέ-το”. Άλλωστε, με το πέρασμα του χρόνου και την οικονομική ενδυνάμωση των μελών, την απόκτηση γαιών και τις επενδύσεις σε ακίνητα, παρατηρείται εντονότερη κοινωνική ένταξη στις πόλεις εγκατάστασης, υιοθέτηση του αστικού τρόπου ζωής του περιβάλλοντος χώρου, οικοδόμηση οικιών και εσωτερική διακόσμηση με κανόνες και τεχνικές που υπαγορεύονται από την ανάγκη ενσωμάτωσης και προβολής.

Συνήθως τα πρόσωπα που συναποτελούν την αρχική επιτροπή είναι και οι πρωτόποροι που θα φροντίσουν για τη σύνταξη του καταστατικού για την περαιτέρω οργάνωση της κοινότητας. Μέλη της κοινότητας ορίζονται οι μετέχοντες του ανατολικού ορθόδοξου δόγματος, χωρίς πάντοτε αυτό να προκαθορίζει και την εθνικότητα των μετερχόντων. Έτσι, για παράδειγμα, στη Βιέννη απαντούν από τα τέλη του 18ου αιώνα δύο ορθόδοξες κοινότητες, του Αγίου Γεωργίου, που συσπείρωνε τους έλληνες οθωμανούς υπηκόους (τουρκομερίτες Έλληνες), και της Αγίας Τριάδας, στην οποία ανήκαν όσοι είχαν λάβει την αυστριακή υπηκοότητα. Χαρακτηριστική είναι η απόλυτη γειτνίαση των δύο ορθόδοξων ναών, που ο χωρισμός σε δύο κοινότητες μπορεί εν μέρει να ερμηνευθεί με την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών, στην πορεία του 18ου αιώνα, εντός και εκτός της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, των τοπικών οικονομικών ανταγωνισμών των μελών, αλλά και με τη μεγαλύτερη ένταξη στην τοπική κοινωνία διά της σύναψης και μικτών γάμων. Το Καταστατικό, κείμενο το οποίο συντάσσεται και εγκρίνεται από τη Γενική Συνέλευση των ενήλικων ανδρών, επικυρώνεται κατά κανόνα και από την τοπική κρατική εξουσία. Η τελευταία παράμετρος δεν απαντά απαραίτητα σε κοινότητες στα τέλη του 19ου αιώνα, όπως αυτές των ρουμανικών παραλίων, οι οποίες δεν οφείλουν την ανάπτυξη και διαμόρ-

φωσή τους σε συγκεκριμένα κρατικά προνόμια. Σύμφωνα με τα καταστατικά αυτά εκλέγεται το τεσσαρακονταμελές ή το –συνήθως δωδεκαμελές– “Βουλευτήριο” (Capitolo) της κοινότητας, που προσδιορίζει ή εκλέγει τη διοικούσα τριμελή, πενταμελή ή εξαμελή επιτροπή. Το αναγωγικό αυτό διοικητικό σύστημα επιτρέπει ελευθερία κινήσεων, αλλά και διαρκή έλεγχο για την πιο στιβαρή άσκηση των καθηκόντων. Στις περισσότερες περιπτώσεις προβλέπεται ελευθερία συμμετοχής των μελών στην κοινότητα, με κάποια οικονομική συνεισφορά κατά τάξεις. Το γεγονός ότι οι διοικούντες προέρχονται από τις τάξεις που προϋποθέτουν αυξημένη χρηματική συνδρομή, οδηγεί στη συγκέντρωση αξιωμάτων, κατά κανόνα σε ορισμένες οικογένειες ή πρόσωπα οικονομικά ισχυρά, τα οποία και χειρίζονται τις κοινοτικές υποθέσεις.

Στα καθήκοντα της κοινοτικής διοίκησης είναι η εκπροσώπηση της ομογένειας προς τα έξω, η προάσπιση, δηλαδή, των κοινών συμφερόντων των παροίκων, η διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας (που προέρχονται από τις τακτικές και έκτακτες συνεισφορές των μελών, τα κληροδοτήματα), η συντήρηση του ναού, η επιλογή και ο διορισμός των ιερέων –καθώς η εκκλησία υπάγεται στην κοινότητα– η ανέγερση του κοιμητηρίου, η ίδρυση του σχολείου, αλλά και η περίθαλψη φτωχών ομογενών ή και προσφύγων (κυρίως μετά τις πολεμικές συρράξεις στην Ανατολή) κατά περίπτωση ή με την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή και νοσοκομείων. Οι κοινότητες δεν έχουν δικαστική δικαιοδοσία επί των μελών τους, αλλά διατηρούν το δικαίωμα της διαιτητικής μεσολάβησης για την άρση μικροδιαφορών.

Η σπουδαία υπόθεση της παιδείας

Πολύ νωρίς και αμέσως μετά την ίδρυση του ναού εκδήλωναν οι πάροικοι το ενδιαφέρον για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα παιδιά τους. Καλούσαν δασκάλους από την Ανατολή ή τους επέλεγαν ανάμεσα στους λογίους που ζούσαν στην πόλη τους (με πιο γνωστές τις περιπτώσεις της Βενετίας και της Βιέννης). Στις περισσότερες περιπτώσεις, και καθώς ο αριθμός των εγκαθισταμένων αυξανόταν, οι ηγέτες της κοινότητας φρόντιζαν συστηματικά για την ίδρυση σχολείου, που θα λειτουργούσε υπό την εποπτεία τους, τόσο ως προς την επιλογή δασκάλων όσο και ως προς την ανέγερση, ίσως, ειδικού κτιρίου και τη φροντίδα για τον εμπλουτισμό του με βιβλιοθήκη. Κατά κανόνα λειτουργούσε σχολείο στοιχειωδών γραμμάτων (με κύρια μαθήματα την ανάγνωση, στοιχεία αριθμητικής και κατήχηση), αλλά στις μεγαλύτερες από τις παροικίες (Βενετία, Τεργέστη, Μίσκολτς, Οδησό, Αλεξάνδρεια) απαντούν και σχολεία των “ελληνικών” γραμμάτων, δηλαδή σχολεία στα οποία, από τα τέλη, τουλάχιστον, του 18ου αιώνα, παραδίδονταν αρχαίοι έλληνες συγγραφείς, μαθηματικά, γεωγραφία, φυσική ιστορία, ιστορία, θρησκευτικά, καλλιγραφία, ξένες γλώσσες. Έμφαση δίδεται, κυρίως, στα μαθήματα που προετοιμάζουν τους μαθητές για την προκοπή στο εμπορικό επάγγελμα. Για πρώτη φορά μαρτυρείται η ύπαρξη σχολείου στην ελληνική παροικία της Αγκώνας το 1622. Στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, με την έλευση των προσφύγων και με πρωτοβουλία του Καποδίστρια, το σχολείο αυτό οργανώνεται καλύτερα. Το 1827 αριθμεί περίπου 30 μαθητές, οι οποίοι διδάσκονται ελληνικά, αριθμητική, ιταλικά και καλλιγραφία. Ως τα τέλη του 16ου αιώνα τις εκπαιδευτικές ανάγκες των Ελλήνων της Βενετίας κάλυπταν λόγιοι παρεπιδημούντες στη Βενετία, όπως οι Γεώργιος Τραπεζούντιος, Δημήτριος Μόσχος, Νικόλαος Σοφιανός, Αντώνιος Έπαρχος και Μάρκος Μουσούρος. Με σταθερή ετήσια χρηματοδότηση 150 δουκάτων από τη βενε-

τική γερουσία προς την Αδελφότητα καλύπτονταν εν μέρει, από το 1610 περίπου, τα έξοδα σχολείου ελληνικών και λατινικών γραμμάτων, που βρισκόταν ήδη σε λειτουργία από το 1593 και διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα. Με πρωτοβουλία επίσης του Γαβριήλ Σεβήρου είχε ιδρυθεί το 1599, γυναικεία μονή, προσαρτημένη στο ναό της Αδελφότητας, η οποία ανέπτυξε και στοιχειώδεις εκπαιδευτικές δραστηριότητες για τον περιορισμένο αριθμό των μοναχών της. Φημισμένη στάθηκε η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας, που ιδρύθηκε στα τέλη του 17ου αιώνα με το κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη. Φιλοξενούσε δώδεκα εσωτερικούς μαθητές, αλλά τα ανώτερα μαθήματα (Γραμματική, Φιλολογία, Ρητορική, Λογική και Φιλοσοφία) μπορούσαν να τα παρακολουθούν και εξωτερικοί. Σημαντικός αριθμός των αποφοίτων της σχολής συνέχιζε τις σπουδές στο Πανεπιστήμιο της γειτονικής Πάδοβας. Σύμφωνα με υπολογισμούς, στα 132 χρόνια λειτουργίας του Φλαγγινιανού (1665-1797 και 1823-1905) φοίτησαν περίπου 550 μαθητές. Στο κτίριό του στεγάζεται σήμερα το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Συστηματικό υπήρξε το σχολείο της Τεργέστης –από το 1801 συνεχώς και εμπλουτιζόμενο ως το 1936– με διάφορες βαθμίδες σπουδών, στοιχειώδεις και γυμνασιακές. Σχολείο (Ελληνομουσείον) ιδρύθηκε το 1806 και στο Λιβόρνο, αλλά ήδη από το 1775 φαίνεται ότι λειτουργούσε στην παροικία ένα υποτυπώδες σχολείο της κοινότητας. Στο Μίσκολτς της βορειοανατολικής Ουγγαρίας, όπου από τον 18ο αιώνα είχαν καταφύγει κυρίως Μοσχοπολίτες, η κοινότητα επεδίωξε νωρίς να εξασφαλίσει δάσκαλο ελληνικής γλώσσας για τους μαθητές του σχολείου “κοινών και ελληνικών” γραμμάτων, που είχε ιδρυθεί από το 1794. Στη Βιέννη το σχολείο, που άρχισε να λειτουργεί το 1804 στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας, προσέκρουσε στις διαμάχες ανάμεσα στις δύο κοινότητες των αυτοκρατορικών και οθωμανών υπηκόων, αλλά και στις προστριβές με αφορμή την παροχή ελληνικής εκπαίδευσης και στους Βλάχους-μέλη των ελληνικών κοινοτήτων. Μόλις από το 1815 συνέχισε ομαλότερα τη λειτουργία του. Βεβαίως σε μεγάλα κέντρα της Ρωσίας από τον 16ο αιώνα έδρασε σειρά, κυρίως εκκλησιαστικών, ελλήνων λογίων. Ανάμεσά τους σημαντική υπήρξε η δραστηριότητα του ζωγράφου Θεοφάνη του Έλληνα (Γραικού), του λόγιου Μάξιμου του Γραικού (Μιχαήλ Τριβώλη), του Μελέτιου Συρίγου, του Αρσένιου, αρχιεπισκόπου Δομενίκου και Ελασσώνος (1550-1626), των αδελφών Σωφρόνιου και Ιωαννίκιου Λειχούδη, που οργάνωσαν στη Μόσχα την «Σλαβο-γραικο-λατινική Ακαδημία» (1687). Ελληνικό σχολείο λειτουργούσε από το 1687 και στο Νιέζιν της σημερινής Ουκρανίας, ενώ η ελληνική διδασκόταν σε άλλα δέκα σχολεία της περιοχής. Σχολείο βασικής εκπαίδευσης λειτούργησε από το 1814 στην Οδησό, αλλά από τις αρχές του 19ου αιώνα άκμασε κυρίως η περίφημη Ελληνεμπορική Σχολή, το δεύτερο σε σημασία εκπαιδευτικό ίδρυμα της πόλης μετά το Λύκειο Richelieu. Στην Αίγυπτο, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ενδιαφέρον για τη λειτουργία σχολείου εντοπίζεται από την πλευρά των Πατριαρχών Αλεξανδρείας ήδη από τον 16ο αιώνα. Αλλά το πρώτο συστηματικό ελληνικό σχολείο ήταν το Σχολείο “των Γραικών”, που οργανώθηκε από την κοινότητα στην Αλεξάνδρεια και λειτούργησε με τη στήριξη των αδερφών Τοσίτσα και του Ν. Στουρνάρη. Στα σχολεία της Διασποράς σπούδαζαν και παιδιά Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στα περισσότερα σχολεία είχαν δημιουργηθεί βιβλιοθήκες, πολλές από τις οποίες διατηρούνται ως σήμερα, με πλούτο πολύτιμων και σπάνιων βιβλίων και χειρογράφων.

Έλληνες των παροικιών με κληροδοτήματά τους φρόντιζαν και για την ίδρυση σχολείων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Από τα τέλη του 17ου, αλλά κυρίως από τον 18ο αιώ-

να, με την αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων, ηπειρώτες έμποροι της Βενετίας κληροδοτούσαν χρήματα για σχολεία στην Ήπειρο. Ο μεγαλέμπορος της Τεργέστης, Δημήτριος Καρτσιώτης, φρόντισε να ιδρυθεί σχολείο και βιβλιοθήκη στην πατρίδα του, τον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας. Έλληνες, επίσης, από τη Βιέννη χρηματοδοτούσαν σχολεία στη Δυτική Μακεδονία, οι αδελφοί Ζωσιμάδες από τη Ρωσία ίδρυσαν τη Ζωσιμαία Σχολή στα Ιωάννινα. Τον 19ο αιώνα ο ευεργετισμός απέδωσε –και κυρίως στον τομέα της παιδείας– με τα γνωστά παραδείγματα των Σίνα, Βαρβάκη, Τοσίτσα, Αρσάκη και άλλων.

Με υποτροφίες Ελλήνων της Διασποράς ή και κοινοτήτων (περίπτωση της Αδελφότητας του Λιβόρνου στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα) καλύπτονταν τα έξοδα των σπουδών συντοπιτών τους σε πανεπιστήμια της Πάδοβας, της Πίζας, της Φλωρεντίας, του Παρισιού, της Τυβίγγης, της Γοτίγγης, της Ιένας κ.ά. Εξάλλου, ανάλογος ήταν και ο στόχος της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης από το 1813.

Ο ρόλος της ελληνικής Διασποράς στα γράμματα δεν αναδείχθηκε μόνο μέσα από το ενδιαφέρον των κοινοτήτων για τη λειτουργία των σχολείων. Ήδη από τον 15ο και, κυρίως, τον 16ο αιώνα και εξής, ο Ελληνισμός της Βενετίας αποτέλεσε φυτώριο γραμμάτων και τεχνών. Ήταν το κέντρο όπου κατευθύνονταν λόγιοι από την Κωνσταντινούπολη ή την Κρήτη, μέσα σε συνεχή διάλογο, μια αμφίδρομη επικοινωνία με τους αναγεννησιακούς λογίους, όχι μόνο στη Βενετία, αλλά και τις άλλες ιταλικές πόλεις, τη Φλωρεντία, το Μιλάνο, τη Ρώμη. Στη Βενετία, μεταξύ άλλων, ανέπτυξαν τη δράση τους κορυφαίοι λόγιοι, όπως ο μετέπειτα καρδινάλιος Βησσαρίων (1403-1472), που φρόντισε για τη συλλογή και αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων από την Ανατολή, τα οποία και αποτέλεσαν, μετά το θάνατό του, το κύριο σώμα των χειρογράφων της Μαρκιανής βιβλιοθήκης. Το 1471 εξέδωσε ο Μανουήλ Χρυσολωράς την ελληνική γραμματική του με τον τίτλο *Ερωτήματα*. Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (1423-1511) δίδαξε, στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα, στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, στη Φλωρεντία και το Μιλάνο, και εξέδωσε το 1488 στη Φλωρεντία τα ομηρικά έπη. Την ίδια περίπου εποχή ο Ιανός Λάσκαρις (1445-1534) παρέδιδε την ελληνική γλώσσα στη Φλωρεντία και εξέδωσε έργα αρχαίων ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων.

Φυτώριο και για την ελληνική λογιουσίνη υπήρξε το πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Από το 1634 ως το 1782 φοίτησαν σ' αυτό 899 Έλληνες. Στο πανεπιστήμιο ιδρύθηκαν και δύο ελληνικά κολέγια (του Παλαιόκαπα και το Κωτουνιανό). Στο ίδιο πανεπιστήμιο δίδαξαν και αρκετοί έλληνες λόγιοι, ενώ σώζονται πολλές από τις μελέτες που συνέταξαν σημαντικοί φοιτητές του. Η ίδρυση στη Ρώμη, το 1576, του Ελληνικού Κολλεγίου από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ', μολονότι στόχευε στη διάδοση του λατινικού δόγματος στους ορθόδοξους, αποτέλεσε ακόμη ένα φυτώριο για σπουδαστές από την Ανατολή. Οι νεαροί σπουδαστές του κατηχούνταν στα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά διδάσκονταν και αρχαία ελληνικά και λατινικά, διαλεκτική και φιλοσοφία. Από το 1576 ως το 1700 οι έλληνες σπουδαστές από τις Κυκλάδες, και τις Κρήτη, Κύπρο, Χίο, Πελοπόννησο, Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρο, Κωνσταντινούπολη, Αθήνα, Μικρά Ασία και τα Δωδεκάνησα ανήλθαν στο 63,62% επί του συνόλου.

Η ανάπτυξη της *τυπογραφίας*, με πρώτο το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου στη Βενετία τον 15ο αιώνα, ανέδειξε την πόλη των τεναγών στο κυριότερο πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού, από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα (*Venetiae quasi alterum Byzan-*

tium). Κοντά στα βενετικά τυπογραφεία λειτούργησαν αυτό των Νικολάου Βλαστού και Ζαχαρία Καλλέργη, από το 1499, και εκείνα των Νικολάου Γλυκύ και των διαδόχων του (1670-1854), του Νικολάου Σάρου (ίδρυση 1685) και των Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824). Στα τυπογραφεία, που ήταν ταυτόχρονα εργαστήρια παιδείας και κερδοφόρες εμπορικές επιχειρήσεις, εργάστηκαν πλειάδες λογίων ως σχεδιαστές ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων, διορθωτές, επιμελητές εκδόσεων, συγγραφείς που είδαν τα έργα τους να τυπώνονται. Το βιβλίο αποτελούσε και προϊόν εμπορεύσιμο. Οι αποστολές βιβλίων από τη Βενετία διαμορφώνονταν ανάλογα με τη ζήτηση που υπήρχε στην περιφέρεια. Πολλά βιβλία εκδίδονταν χάρη στη χορηγία του απαραίτητου ποσού από μέλη της Αδελφότητας, Φαναριώτες ή πλούσιους ομογενείς. Μόνο από τον εμπορικό οίκο του Μέλου εξήχθησαν στο διάστημα 1711-1731 από τη Βενετία 2.900 τόμοι βιβλίων. Το νεωτερικό βιβλίο από τα μέσα του 18ου αιώνα, καθώς δεν διέθετε σίγουρη αγορά, κυκλοφορούσε, κυρίως, με τη μέθοδο των συνδρομητών, κατά τη συνήθεια της έκδοσης βιβλίων διαφωτιστικού περιεχομένου και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στα τυπογραφεία της Βενετίας εκδόθηκαν λειτουργικά, θρησκευτικά, αλλά κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία, που προορίζονταν ως αναγνωσμάτια στα ελληνικά σχολεία στην οθωμανική Ανατολή, κείμενα αρχαίων ελληνικών συγγραφέων, βιβλία γραμματικής και φιλοσοφίας, αλλά και μεταφράσεις αναγεννησιακής ευρωπαϊκής παραγωγής. Τη σκυτάλη στην τυπογραφία, όσον αφορά στο νεωτερικό βιβλίο, θα αναλάβει, από τα μέσα και ιδίως από τα τέλη του 18ου αιώνα, η Βιέννη με τα αυστριακά τυπογραφεία του Βαουμαϊστέρου, του Τράτνερ, αλλά και τα ελληνικά του Βενδότη, των αδελφών Μαρκιδών-Πούλιου. Πρωτότυπα, αλλά περισσότερο μεταφράσεις βιβλίων φυσικής, μαθηματικών, γεωγραφίας, λογικής, βρίσκουν ευκολότερα το εκδοτικό φως στην αψβουργική πρωτεύουσα, όπου τα μηνύματα του Διαφωτισμού έχουν διαδοθεί περισσότερο, χάρη και στο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον, αλλά και στη γειτνίαση με τα λοιπά κέντρα του γερμανικού Διαφωτισμού. Διά μέσου των εκδόσεων της Βιέννης επιτυγχάνεται η διαμεσολάβηση των διαφωτιστικών ιδεών προς την ελληνική Ανατολή. Ανάλογου περιεχομένου βιβλία βλέπουν το φως της δημοσιότητας και στα αυστριακά και αρμενικά τυπογραφεία της Τεργέστης, της Πέστης, της Λειψίας.

Ιδεολογικές διεργασίες και προετοιμασία της επανάστασης

Η πεφωτισμένη μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β', σχετικά με την ελευθεροτυπία και την ανεξιθρησκεία (1781), αφήνει αχτίδα ελευθερίας στη γραφή και το λόγο, και έτσι εκδίδεται στην αυστριακή πρωτεύουσα η πρώτη βραχύβια ελληνική εφημερίδα το 1784 και η *Ελληνική Εφημερίς* της Βιέννης (1790-1797). Η κυκλοφορία της διακόπηκε όμως απότομα, καθώς οι εκδότες της, Μαρκίδες-Πούλιου, απομακρύνθηκαν από τη Βιέννη, αφού στο τυπογραφείο τους είχαν τυπωθεί τα εξεγερτικά κείμενα του Ρήγα Βελστινλή, που τραγουδούσαν μυστικά στις συντροφίες τους Έλληνες στη Βιέννη, την Πέστη και την Τεργέστη. Η συντηρητικοποίηση της κρατικής πολιτικής και η αυστηρή αστυνόμευση για τη διάδοση των νέων ιδεών, από τα μέσα της δεκαετίας του 1790, δεν άφηναν εύκολα διέξόδους για τη ριζοσπαστική σκέψη. Η κατάδοση του Ρήγα στην Τεργέστη, το Δεκέμβριο του 1797, από τον έμπορο Δημήτριο Οικονόμου, αυστριακό υπήκοο, ανέκοψε, αλλά δεν σταμάτησε την ανοδική εκδοτική πορεία. Ωστόσο, ματαίωσε τα πρώιμα σχέδια μιας εξέ-

γερσης στην ελληνική ανατολή. Αν η Βενετία αποτέλεσε το φυτώριο της ελληνικής αναγεννησιακής λογιουσύνης, η Βιέννη ήταν το κέντρο της διάδοσης των επιστημών, των ιδεών του Διαφωτισμού, «τὸ ἐργαστήριον τῆς Νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας», κατά τα λόγια του Αδαμαντίου Κοραή. Από το 1811 κυκλοφόρησαν εκεί εφημερίδες και περιοδικά οικονομικού ειδησεογραφικού περιεχομένου, όπως *Εἰδήσεις διὰ τὰ Ἀνατολικά Μέρη* (1811), *Ἑλληνικός Τηλέγραφος* (1812-1836) ή φιλολογικού, όπως *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (1811-1821 με σύντομη ενδιάμεση διακοπή), *Φιλολογικός Τηλέγραφος* (1817-1821), *Καλλιόπη* (1819-1821). Στις στήλες του *Λογίου Ἑρμῆ* και της *Καλλιόπης* από τη Βιέννη και των περιοδικών *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική* (1819-1821), *Ἀθηνᾶ* (1819), *Μουσεῖον* (1819), που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι, είδαν το φως, εκτός από πολύτιμες φιλολογικές μελέτες και τη σύγχρονη πνευματική ειδησεογραφία, άρθρα που εξέφραζαν μία από τις πιο έντονες ιδεολογικές διαμάχες της νεότερης ελληνικής διανόησης. Ήταν η προεπαναστατική αιχμή της σύγκρουσης, που είχε αρχίσει από τα τέλη του 18ου αιώνα, ανάμεσα, αφενός, στους “διαφωτιστές”, με κυρίαρχο εκπρόσωπο τον Αδαμάντιο Κοραή από το Παρίσι και τον κύκλο των πιστών του φίλων ή συνεργατών, εκδοτών, λογίων συγγραφέων, ομοϊδεατών, εκσυγχρονιστών, που ήταν διάσπαρτος τόσο στις πόλεις της Διασποράς (ιδίως στη Βιέννη, την Τεργέστη και λιγότερο την Πέστη) όσο και στην οθωμανοκρατούμενη Ανατολή (στη Σμύρνη, τη Χίο, τις Μηλίες, τα Αμπελάκια, τον Τύρναβο κ.α.) και, αφετέρου, στους πιστούς στο “συντηρητισμό” –κατά τους ισχυρισμούς των αντιπάλων τους– εκπροσώπους ορισμένων κυρίαρχων κύκλων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, που αντιτιθέταν στις σπουδές στη Δύση, τις ιδέες περί ελευθερίας της σκέψης και του λόγου, ακολουθώντας περισσότερο το γράμμα της Ορθοδοξίας. Η προβολή του γλωσσικού ζητήματος στη συγκεκριμένη σύγκρουση ήταν μάλλον το προκαλύμμα βαθύτερης διάστασης στις νοοτροπίες, αλλά και στην αντιμετώπιση της προοπτικής του εθνικού ζητήματος. Το κίνημα του Ρήγα, που προετοιμάστηκε και ανακόπηκε στη Διασπορά, είχε, άλλωστε, στηλιτευθεί από το Πατριαρχείο, αλλά στη Διασπορά κυκλοφόρησε, το 1806, ο Ανώνυμος την *Ελληνική Νομαρχία* του, γραμμένη στο πνεύμα του σύγχρονου του *Ρωσσοαγγλογάλλον*. Με τα κείμενα αυτά, εκτός από το ριζοσπαστισμό, ταυτόχρονα και με κάποιον εθνικό συντηρητισμό, εκφράζεται η συνειδητοποίηση για την ανάγκη της συσπείρωσης των ιδίων δυνάμεων και της απομάκρυνσης από τα φρούδα οράματα και σχέδια που εμφανίστηκαν σε πόλεις της Διασποράς (Αγκώνα, Τεργέστη, Λιβόρνο, Βιέννη, Πέστη), και ήθελαν τη Γαλλία μετά τη Ρωσία να στηρίζει διάφορα σχέδια απελευθέρωσης.

Στις παροικίες, λοιπόν, της Διασποράς προετοιμάστηκε ιδεολογικά, αλλά και από άποψη συγκεκριμένης τακτικής, με την ίδρυση στην Οδησό της Φιλικής Εταιρείας (1814), η Επανάσταση του 1821. Η ελπίδα για τη στήριξη της ομόδοξης Ρωσίας ήταν πρόδηλη. Η διαμονή για εργασία ή σπουδές σε χώρες όπου οι νέες αντιλήψεις του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης ήταν διάχυτες –ακόμη κι αν αυτές αντιμετωπίζονταν με καχυποψία από κάποιους ισχυρούς κύκλους των τοπικών διοικήσεων– η κυκλοφορία βιβλίων, η γόνιμη συνεργασία και πνευματική επικοινωνία με λόγιους, αλλά και πολιτικά σκεπτόμενους, και η φροντίδα για την ίδρυση σχολείων στις οθωμανοκρατούμενες ελληνικές περιοχές δημιουργούσαν τους απαραίτητους διαύλους για τη διάδοση των νέων περί εθνικισμού ιδεών και τη δυναμική ιδεολογική προετοιμασία της Επανάστασης. Οι νέ-

ες ιδέες θα έβρισκαν ανταπόκριση στην Ανατολή. Τα έμπειρα στον πόλεμο –από τις συγκρούσεις κατά τους προηγούμενους ρωσοτουρκικούς πολέμους, εναντίον του Αλή πασά, αλλά και από την κλεφταρματολική ή ναυτική παράδοση– σώματα, οι οργανωμένοι σε κοινότητες ελληνικοί πληθυσμοί θα ήταν πιο εύκολο να αφουγκραστούν, με αρκετές διαφοροποιήσεις και παραστάσεις ο καθένας, τα νέα κηρύγματα· οι διαφοροποιήσεις και συχνά διαμετρικά αντίθετες προσδοκίες και εμπειρίες θα είχαν ως αποτέλεσμα και την κρίση των επαναστατικών χρόνων, αλλά και τις οργανωτικές αναστολές του πρώτου ελεύθερου ελληνικού κράτους. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός και η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης έγιναν και το όχημα για την ανάπτυξη νέων εθνικών ιδεολογιών και προσδοκιών στους άλλους βαλκανικούς λαούς. Οι συγκρούσεις, που ακολούθησαν τον 19ο αλλά και τον 20ό αιώνα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, και οι σκληροί ανταγωνιστικοί εθνικισμοί, οι αποκλείοντες την ανοχή στη συνύπαρξη διαφορετικών λαών στα νεοσχηματιζόμενα κράτη δεν ήταν σίγουρα μέσα στην επαναστατική ιδεολογία και το όραμα για βαλκανική συνεργασία και συνύπαρξη, που κήρυττε ο Ρήγας Βελεστινλής από τη Βιέννη.

Β. ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΣ: Ο ΑΠΟΔΗΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Βασίλης Καρδάσης – Τζελίνα Χαρλαύτη

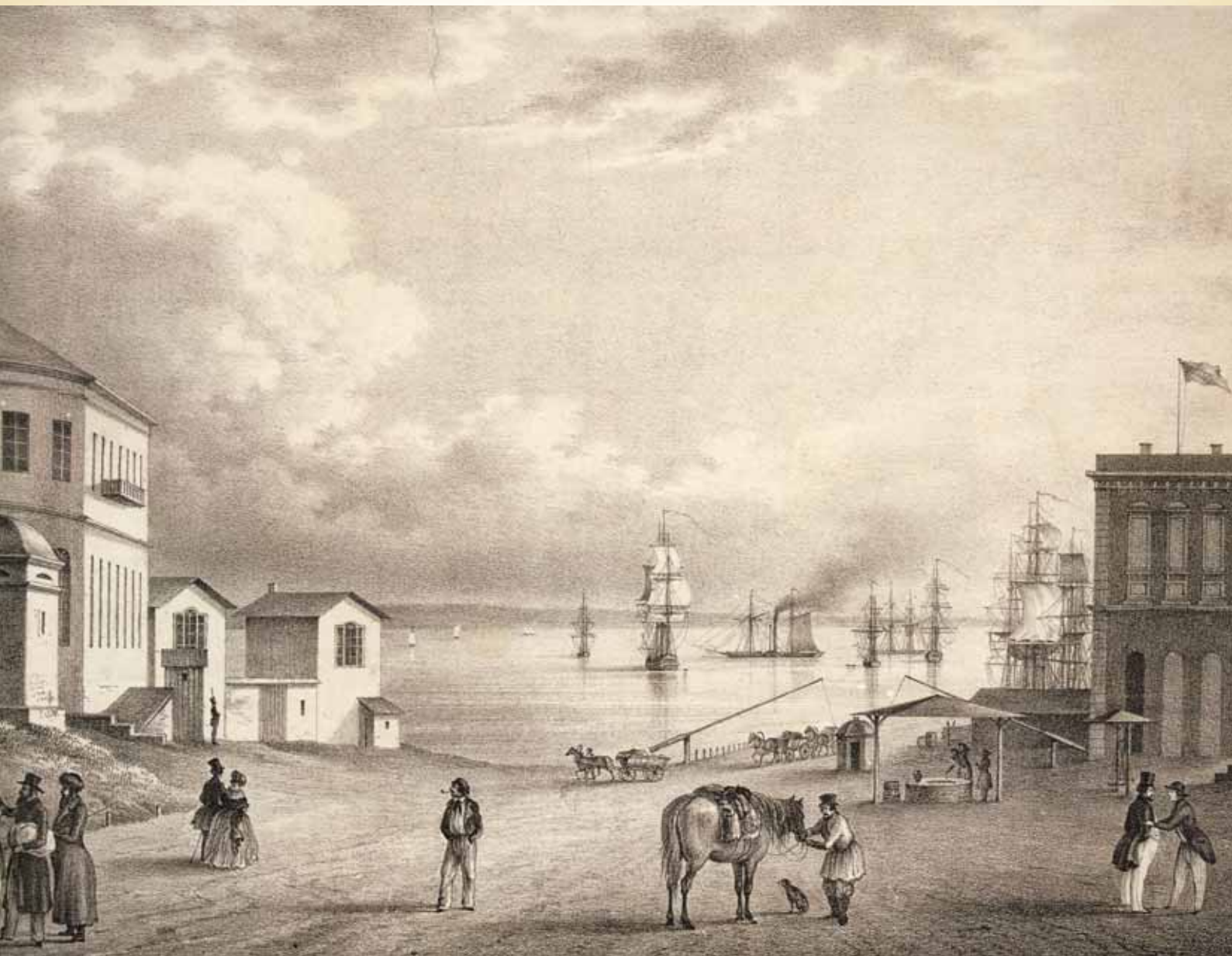
Νέα δεδομένα, αλλαγή γεωγραφικών κατευθύνσεων και μεγεθών

Με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, το θέμα της ελληνικής Διασποράς πήρε άλλες διαστάσεις· στο εξής η ευθύνη για το συνολικό Ελληνισμό περνούσε κυρίως στους ώμους του “εθνικού κέντρου”. Αλλά το ελληνικό βασίλειο ήταν ένα “ατελές” κράτος, το οποίο περιείχε περιορισμένο, μόνο, αριθμό του ελληνικού πληθυσμού, που ήταν διασκορπισμένος σε όλη την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Οι μεγάλες ανακατατάξεις στην ίδια περιοχή και η δημιουργία εθνικών κρατών ανάγκασε σημαντικό τμήμα των “έξωθεν” ελληνικών πληθυσμών σε διαρκή μετακίνηση. Καθοριστική για τις μετέπειτα εξελίξεις υπήρξε η επέκταση της Νότιας Ρωσίας στα βόρεια και ανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Νέες πόλεις-λιμάνια δημιουργήθηκαν σχεδόν εκ του μηδενός σε όλη τη μακρά ακτογραμμή, και απέραντες εκτάσεις στέπας καλλιεργήθηκαν με σιτηρά. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα οι πεδιάδες της “Νέας Ρωσίας”, του Δούναβη και της Μολδοβλαχίας/Ρουμανίας μεταμορφώθηκαν στο σιτοβολώνα της Δυτικής Ευρώπης, και η κίνηση του θαλάσσιου εμπορίου προς δυσμάς έφτασε σε πρωτόγνωρα επίπεδα. Τις εξαγωγές σιτηρών από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας ανταγωνίζονταν, από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, οι βορειοαμερικανοί παραγωγοί. Η διοχέτευση, όμως, σιτηρών από τις ΗΠΑ προς τη Δυτική Ευρώπη δεν ξεπέρασε τις αντίστοιχες εξαγωγές από τη Ρωσία και τη Ρουμανία παρά μόνο στις αρχές του 20ού αιώνα. Μεγάλο τμήμα της διακίνησης του εμπορίου αυτού πέρασε σε ελληνικά χέρια, ενώ αρκετές δεκάδες χιλιάδες Έλληνες εγκαταστάθηκαν στις νέες και δυναμικές πόλεις-λιμάνια της Ρωσίας και της Ρουμανίας. Οι οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις, που προέκυψαν στις χώρες αυτές κατά τις αρχές του αιώνα, σε συνδυασμό με το δυναμισμό των χωρών του “Νέου Κόσμου”, στην Αμερική και την Αυστραλία, έστρεψαν το ελληνικό μεταναστευτικό ρεύμα και την επιχειρηματική δυναμικότητα προς νέες, υπερωκεάνειες κυρίως, “ρότες”.

Η ελληνική Διασπορά, από τα μέσα του 19ου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, διακρίνεται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσεται μια ισχυρή, οικονομικά, επιχειρηματική “τάξη”, που διαμορφώθηκε από την ηγετική ομάδα μερικών δεκάδων οικογενειών, κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, οι οποίες άπλωσαν τις επιχειρήσεις τους στο εμπόριο και τη ναυτιλία προς τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, προς τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική προς δυσμάς, προς την Ινδία και την ανατολική Ασία προς ανατολάς, δημιουργώντας πολυεθνικά επιχειρηματικά δίκτυα. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται η μαζική μετανάστευση χιλιάδων ελληνικών οικογενειών περιορισμένης οικονομικής επιφάνειας, που αναζήτησαν καλύτερη τύχη στις “χώρες της επαγγελίας”: κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στα παράλια του Ευξείνου, κυρίως στη Ρωσία και τη Ρουμανία, και κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα στη Βόρεια Αμερική και, σε μικρότερα μεγέθη, στη Νότια Αμερική και την Αυστραλία.

Η επιχειρηματική Διασπορά: Περιοδίκηση, δομή, οργάνωση

Η άνθηση της ελληνικής επιχειρηματικής Διασποράς, διεθνικά προσανατολισμένης,

εντοπίζεται στα μέσα του 18ου αιώνα, και η ανάπτυξή της διακρίνεται σε τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος περιλαμβάνει το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1820. Η δεύτερη περιλαμβάνει το διάστημα από τη δεκαετία του 1830 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η τρίτη περίοδος περιλαμβάνει το Μεσοπόλεμο και τα μεταπολεμικά χρόνια.

Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου η ανάπτυξη της εμπορικής και ναυτιλιακής δραστηριότητας των Ελλήνων κινήθηκε στα ίχνη του διεθνούς εμπορίου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Κεντρική Ευρώπη και τα ιταλικά λιμάνια. Διακρίθηκε κυρίως στο χερσαίο εμπόριο, τις ποτάμιες και θαλάσσιες μεταφορές των Βαλκανίων. Παρόλο που η πρώτη διάκριση στο διεθνές εμπόριο εντοπίζεται στον ηπειρωτικό χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα η διεθνής συγκυρία δίνει το έναυσμα για τη μεγάλη ανάπτυξη των Ελλήνων στο θαλάσσιο εμπόριο και τη ναυτιλία. Κατά τη δεκαετία του 1790, στη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων και του ηπειρωτικού αποκλεισμού μετά το 1806, σημαντικό μέρος του διεθνούς θαλάσσιου εμπορίου περιήλθε στα χέρια των Ελλήνων, οι οποίοι μετέφεραν σιτηρά από την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα στη Δυτική Μεσόγειο. Η άνευ προηγουμένου εμπορική κίνηση στα μαυροθαλασσίτικα και μεσογειακά λιμάνια δημιούργησε ελληνικές κοινότητες και εμπορικές παροικίες από την Οδησό μέχρι την Αλεξάνδρεια, την Τύνιδα, τη Μάλτα και τη Μασσαλία, που συγκροτούνταν, κατά κανόνα, από ένα ανθρώπινο δυναμικό που ασχολούνταν με μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, με το θαλάσσιο εμπόριο, τη ναυτιλία και τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Ός τη δεκαετία του 1820, τη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης, είχε ήδη διαμορφωθεί ένα διεθνές επιχειρηματικό δίκτυο της ελληνικής εμπορικής και ναυτιλιακής Διασποράς. Κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, ένα νέο κύμα εύπορων εμπορικών οικογενειών από τη Σμύρνη, τη Χίο και την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες ως τότε διακινούσαν το οθωμανικό εξαγωγικό εμπόριο, μετανάστευσε προς δυσμάς και εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη, το Λιβόρνο, τη Μασσαλία, το Άμστερνταμ και το Λονδίνο, πόλεις με τις οποίες είχαν ήδη αναπτύξει επιχειρηματικούς και οικογενειακούς δεσμούς.

Η δεύτερη φάση της “επιχειρηματικής Διασποράς” καλύπτει την περίοδο από το 1830 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η εγκατάσταση των ηγετικών εμπορικών, εφοπλιστικών ναυτιλιακών ελληνικών οικογενειών στα κύρια λιμάνια της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας και της Βόρειας Ευρώπης δημιούργησε οικονομικά εύρωστες παροικίες. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου διακρίνουμε τη διαμόρφωση επιχειρηματικών δικτύων σε δύο φάσεις: τη “χιώτικη” και την “ιόνιο” φάση. Το χιώτικο επιχειρηματικό δίκτυο, εκείνο δηλαδή του οποίου το βασικό δυναμικό προερχόταν από τις πιο ισχυρές, οικονομικά, οικογένειες της Χίου, είχε τη μεγαλύτερή του ακμή στη διάρκεια των δεκαετιών 1830-1860, ενώ το ιόνιο επιχειρηματικό δίκτυο, με ηγετικές οικογένειες κυρίως από την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, μεσουράνησε από τη δεκαετία του 1870 μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Το χιώτικο δίκτυο αποτελείτο από μέλη περίπου εξήντα οικογενειών και διακινούσε σιτηρά, βαμβάκι και μαλλί από την Ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα προς τη Δυτική Ευρώπη, και υφάσματα και νήματα από την Αγγλία προς την Ανατολική Μεσόγειο. Οι κύριοι κόμβοι του δικτύου ήταν η Μ. Βρετανία και η Μαύρη Θάλασσα, με μια αλυσίδα ενδιάμεσων υποκαταστημάτων στη Μεσόγειο: στη Μασσαλία, το Λιβόρνο και την Τεργέστη, στις αγορές βαμβακιού της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου, στο ναυτιλιακό κέντρο του Αιγαίου, τη Σύρο, στα χρηματοπιστωτικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Οι πέντε αδελφοί Ράλλη (Παντιάς, Ζαννής, Αυ-

γουστής, Τομαζής και Στρατής) ήταν η πιο ισχυρή οικογένεια αυτού του δικτύου. Η δεύτερη γενιά της εταιρείας των αδελφών Ράλλη, που ανέλαβε τα ηνία ουσιαστικά από τη δεκαετία του 1860, με ηγετική μορφή το γιο του Στρατή, Στέφανο Ράλλη, άφησε την αγορά της Ανατολικής Μεσογείου και επικεντρώθηκε στις αγορές της Ινδίας και της Αμερικής. Τα υποκαταστήματα των επιχειρήσεων στην Καλκούτα και τη Βομβάη άνοιξαν το 1861 και 1871, ενώ στη Νέα Υόρκη οι επιχειρήσεις των αδελφών Ράλλη είχαν εγκατασταθεί από το 1851. Η Ινδία μετατράπηκε σε κεντρικό πόλο των επιχειρήσεών τους, οι οποίες φέρονται στα τέλη του 19ου αιώνα να απασχολούν 10.000 υπάλληλους και εργάτες. Η εταιρεία των αδελφών Ράλλη, με έδρα το Λονδίνο, εξακολούθησε να προσλαμβάνει Έλληνες για τα υψηλά και μεσαία της στελέχη μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο κύριος όγκος, συνεπώς, του Ελληνισμού της Ινδίας αυτής της περιόδου είναι υπάλληλοι των αδελφών Ράλλη. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα η τρίτη και τέταρτη γενιά της ίδιας εταιρείας επεξέτεινε τις επιχειρήσεις της στην Ανατολική Ασία, την Ιαπωνία και την Αφρική, πάντα απασχολώντας ελληνικό δυναμικό.

Οι ιόνιοι επιχειρηματίες, πρωτοπόροι στην αγορά ατμοπλοίων, εξειδικεύτηκαν στον εφοπλιστικό τομέα, θέτοντας και τα θεμέλια για τη συνέχιση των διεθνών δραστηριοτήτων των ελλήνων εφοπλιστών στον 20ό αιώνα. Επρόκειτο για 140 οικογένειες, περίπου, που κινούνταν επιχειρηματικά από τα λιμάνια του Δούναβη (Βραϊλα, Γαλάτσι και Σουλινά) και της Αζοφικής (Ταγανρόγκ, Ροστόφ, Μπερντιάνσκ), διασυνδέοντάς τα με τη Μασσαλία και τα λιμάνια της Αγγλίας. Διακινούσαν σιτηρά στα ταξίδια του πηγαίμου και κάρβουνο στα ταξίδια του γυρισμού. Ανέπτυξαν τις δραστηριότητές τους στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, την εποχή της μετάβασης από το ιστίο στον ατμό, και έγιναν σημαντικοί ιδιοκτήτες ατμοπλοίων. Οι αδελφοί Βαλλιάνου (Παναγής, Μαρίνος και Ανδρέας) ήταν η πιο ισχυρή οικογένεια του δικτύου και οι μεγαλύτεροι έμποροι, τραπεζίτες και εφοπλιστές της εποχής τους. Τη δεκαετία του 1860 ο Παναγής Βαλλιάνος ίδρυσε το πρώτο ναυτιλιακό γραφείο στο Λονδίνο, το οποίο και αποτέλεσε πρότυπο για τα ελληνικά ναυτιλιακά γραφεία της βρετανικής πρωτεύουσας και κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Στο γύρισμα, ωστόσο, του αιώνα, η πλειονότητα των μεγάλων επιχειρηματικών οίκων της Διασποράς είχε εγκαταλείψει τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και την τριμερή ενασχόληση με εμπόριο, ναυτιλία και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, και (με την εξαίρεση των αδελφών Ράλλη) στράφηκε στον “εφοπλισμό”, με μεγάλες επενδύσεις στα ατμόπλοια και τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Παλιές και νέες εφοπλιστικές επιχειρήσεις στον άξονα Πειραιάς-Λονδίνο επεξέτειναν, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τις επιχειρήσεις τους και πέρα από τα ευρωπαϊκά ύδατα, κυρίως στους δρόμους του Ατλαντικού και σε μικρότερο βαθμό σε εκείνους του Ινδικού και του Ειρηνικού. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ελληνικά ναυτιλιακά γραφεία ήταν εγκατεστημένα σε όλα τα κεντρικά λιμάνια της Ευρώπης, της Βόρειας και Νότιας Αμερικής, της Νοτιοανατολικής Ασίας, της Νότιας Αφρικής και της Αυστραλίας.

Στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα η δομή και η οργάνωση των ελληνικών επιχειρήσεων της Διασποράς ήταν βασισμένες στην οικογένεια και την καταγωγή. Η διαχείριση και στελέχωση της επιχείρησης ήταν στα χέρια μελών της οικογένειας ή συντοπιτών. Οι τόποι προέλευσης των ελλήνων εφοπλιστών του πρώτου μισού του 20ού αιώνα ήταν τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, και κυρίως η Κεφαλονιά, η Ιθάκη, η Άνδρος, η Χίος και η Κάσος. Η δομή και η οργάνωση των ναυτιλιακών επιχειρήσεων που διατηρούσαν γραφεία σε τουλάχιστον τρία κράτη, ακολουθούσε και αυτή τα πρότυπα των επιχειρήσεων της Διασποράς του 19ου αιώνα. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα κάπου εκατό ναυτιλιακές οικογένειες –στην

πλειονότητά τους απόγονοι εμπόρων και караβοκύρηδων– συνεχίζουν τις διεθνείς δραστηριότητες των μεγάλων εμπορικών οίκων της Διασποράς του 19ου αιώνα, με ναυτιλιακά πρακτορεία σε όλα τα κεντρικά λιμάνια του κόσμου και έδρες στον Πειραιά και το Λονδίνο. Οι κορυφαίοι εφοπλιστικοί όμιλοι αυτής της περιόδου είναι οι αδελφοί Σταθάτου, Δρακούλη και Λυκιαρδόπουλου από την Ιθάκη και την Κεφαλονιά, οι αδελφοί Κουλουκουντή από την Κάσο, οι αδελφοί Γουλανδρή και Εμπειρίκου από την Άνδρο, οι αδελφοί Λιβανού, Χανδρή και Λαιμού από τη Χίο.

Παλαιά και νέα παροικιακά κέντρα

Αλλά οι δρόμοι του θαλάσσιου εμπορίου δεν αφορούν μόνο στην “επιχειρηματική Διασπορά” σηματοδότησαν και την πορεία του συνολικού παροικιακού Ελληνισμού. Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τα παράλια της Νότιας Ρωσίας και τα λιμάνια του Δούναβη αποτέλεσαν για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολικής Μεσογείου, ιδίως τους κατοίκους των νησιών και των παραλίων του Ιονίου και του Αιγαίου, τη “γη της επαγγελίας”, ό,τι δηλαδή η Αμερική κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Τα λιμάνια της Οδησσού, του Ταγανρόγκ, του Ροστόφ, του Μπερντιάνσκ, του Νοβοροσίσκ, του Βατούμ, της Βραΐλας, του Γαλατσίου, του Σουλινά και της Κωστάντζας προσέλκυαν όχι μόνο μέλη των μεγάλων οικογενειών της Διασποράς, αλλά και πλήθος μικροεπιχειρηματιών και εργατών που δούλευαν στα λιμάνια, στις ναυλομεσιτικές, ασφαλιστικές, προμηθευτικές, επισκευαστικές και άλλες επιχειρήσεις, και κατέστησαν ευρύτερη, μαζικότερη και πιο ουσιαστική την ελληνική παρουσία στη Νότια Ρωσία.

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, στα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, η παρουσία των Ελλήνων γίνεται έντονη, με ενδεικτικότερη την περίπτωση της Αιγύπτου, της οποίας ο ελληνικός πληθυσμός στις αρχές του 20ού αιώνα υπερδιπλασιάζεται (φτάνει τις 130.000 ψυχές). Στα κύρια λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου και της Βόρειας Ευρώπης, την Τεργέστη, το Λιβόρνο, τη Γένοβα, τη Μασσαλία, το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, το Άμστερνταμ και το Ρότερνταμ, ο παροικιακός Ελληνισμός είναι και πάλι συνυφασμένος με την “επιχειρηματική Διασπορά” και οι εμπορικές παροικίες είναι της τάξης των 500-1.000 ατόμων. Την ίδια περίοδο τα επιχειρηματικά δίκτυα επεκτάθηκαν και πέρα από τον Ατλαντικό και τον Ινδικό, στη Νέα Υόρκη, την Καλκούτα και τη Βομβάη, όπου δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες μερικών εκατοντάδων ατόμων.

Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα τα επιχειρηματικά δίκτυα των ναυτιλιακών επιχειρήσεων παγκοσμιοποιούνται και δημιουργούν πρακτορεία μέχρι την Κίνα (Σανγκάη) και τη Λατινική Αμερική (Μπουένος Άιρες, Βαλπαραΐσο). Την ίδια περίοδο έχουμε μια έκρηξη οικονομικής μετανάστευσης δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων, που αναζητούσαν καλύτερη τύχη στη Βόρεια Αμερική και μια πιο περιορισμένη ροή προς τη Λατινική Αμερική και την Αυστραλία.

Ευξείνος Πόντος και Καύκασος

Η οικονομική ευμάρεια των λιμανιών του Ευξείνου αποτελούσε πόλο έλξης για τους μετοίκους διαφόρων χωρών, αλλά και της ίδιας της ρωσικής επικράτειας. Ός το τέλος του 19ου αιώνα τα κίνητρα για να ζήσει κανείς στο ρωσικό “Νότο” ήταν τόσο πολλά, ώστε ο πληθυσμός της “Νέας Ρωσίας” αυξήθηκε από 162.920 κατοίκους το 1782, σε 3.400.000 το 1856. Στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας η Οδησσός παρέμεινε το μεγαλύτερο λιμάνι και οικονομικό κέντρο όλης της περιοχής. Η άφιξη των ελλήνων μεταναστών

στην Οδησό (αρχικά προσφύγων από την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου 1789-1792 και των επεισοδίων που συνδέονταν με τη δράση του Λάμπρου Κατσώνη) συμπίπτει με την ίδρυση της πόλης το 1792. Η έναρξη εμπορικών δραστηριοτήτων εκ μέρους των Ελλήνων ήταν σχεδόν επιβεβλημένη, στο μέτρο που η διαφαινόμενη οικονομική ευημερία του τόπου συνδεόταν απόλυτα με το εμπόριο των σιτηρών. Το εμπόριο σιτηρών, αποικιακών, οινοπνευματωδών και διατροφικών προϊόντων, σε συνδυασμό με τις τραπεζικές εργασίες, αποτελούσαν τις κυριότερες εμπορικές ενασχολήσεις των πρώτων ελλήνων εμπόρων. Η γενικότερη τροπή της Οδησού στο εμπόριο των σιτηρών, με προοπτική την εξαγωγή στη Δύση, αποτέλεσε σταθερό δέλεαρ για μεταναστεύσεις και άλλων ομοεθνών από μέρη της Βαλκανικής. Στους αρχικούς πρόσφυγες της Πελοποννήσου και του Αιγαίου προστέθηκαν γρήγορα Έλληνες από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Μικρασία, οι οποίοι κατέφευγαν στην Οδησό, προκειμένου να ιδιοποιηθούν ένα μέρος από τα κέρδη που δημιουργούσε η εντυπωσιακή ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου των δημητριακών. Οι Έλληνες, που βρέθηκαν στα εδάφη αυτά, προέρχονταν κατά κύριο λόγο από τόπους της Ανατολής όπου είχε ήδη ξεκινήσει η ανάπτυξη του εμπορίου· συνεπώς διέθεταν τη στοιχειώδη τεχνογνωσία του “εμπορεύεσθαι”. Αυτό συνίστατο σε δικτυώσεις με εμπορικούς ανταποκριτές και συνεργάτες, σε προαγορές εμπορευμάτων –άρα και την εξασφάλιση ποσοτήτων σε χαμηλές τιμές– στη σταθερή οικονομική συνεργασία με ιδιοκτήτες μεταφορικών μέσων για τη μετακομιδή του εμπορεύματος στην Οδησό, αλλά προπάντων στη συμμετοχή και την ιδιοκτησία ιστιοφόρων πλοίων για τη μεταφορά των σιτηρών σε λιμάνια της Μεσογείου. Γενικά οι γνώριμες συνθήκες εμπορίου στο Αιγαίο, το Ιόνιο και τον ηπειρωτικό χώρο της Βαλκανικής έμοιαζαν πολύ με τις ανάλογες συνθήκες που αναπτύχθηκαν στη Νότια Ρωσία, κατά την πρώτη περίοδο ανάπτυξης του εξαγωγικού εμπορίου των δημητριακών.

Το 1820 αυξήθηκε σημαντικά η μετακίνηση ελλήνων εμπόρων προς την Οδησό. Οι λόγοι εστιάζονται αφενός στην αύξηση της ζήτησης των σιτηρών από τη Δύση, αλλά και επιπλέον στην έκρηξη του ελληνικού πολέμου της ανεξαρτησίας. Η αναταραχή στον ελλαδικό χώρο και τη Βαλκανική οδήγησε πολλούς έλληνες εμπόρους στο ασφαλές καταφύγιο της Οδησού, απ’ όπου μπορούσαν απρόσκοπτα να συνεχίσουν την εμπορική τους δραστηριότητα. Έτσι ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης, το 1819, ο Ζαννής Ράλλης, το 1820, την ίδια περίοδο και ο Κωνσταντίνος Παπούδωφ, ο Σπυρίδων Μαύρος, το 1825, εγκαταστάθηκαν στην Οδησό και ξεκίνησαν εμπορικές επιχειρήσεις με άξονα το σιτεμπόριο. Εκτός των παραπάνω στην ίδια πόλη έδρασαν, κατά την περίοδο 1820 με 1860, και μέλη των οικογενειών Μαυρογορδάτου, Νεγροπόντη, Σκαναβή, Σεβαστόπουλου, Ζιζίνια, Λασκαρίδη, Μελά, Σκλήρη και Ζαρίφη. Αυτοί θα συναποτελέσουν τον ισχυρό πυρήνα του προαναφερθέντος χιώτικου δικτύου, μιας επιχειρηματικής Διασποράς που με τα αντιπροσωπευτικά της γραφεία στα κύρια λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου και της Βόρειας Ευρώπης, θα κυριαρχήσει γενικά, αυτή την περίοδο, στο εξαγωγικό εμπόριο των σιτηρών από τη Μαύρη Θάλασσα.

Η δεύτερη περιοχή προσέλκυσης ελλήνων επιχειρηματιών στη Νότια Ρωσία ήταν η Αζοφική Θάλασσα. Τα λιμάνια της Αζοφικής, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, ήταν σημαντικότερα: κάλυπταν το 40-50% του συνόλου των εξαγωγών σιτηρών της Νότιας Ρωσίας. Το Ταϊγάνιο (Ταγανρόγκ) αναπτύχθηκε αργά, κυρίως στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα. Η εξέλιξή του δεν υπήρξε θεαματική, επειδή το γειτονικό Ροστόφ ανέπτυξε αξιοσημείωτη δραστηριότητα στις δεκαετίες 1880 και 1890. Όπως και στα λιμάνια του Δούναβη, έτσι και στην Αζοφική οι Έλληνες είχαν τον έλεγχο του εμπορίου σε όλη τη διάρκεια του 19ου

50

αιώνα. Λόγω της ομοιότητας των συνθηκών απέκτησαν εξειδικευμένη εμπειρία, και τους δόθηκε η δυνατότητα να δημιουργήσουν ένα σύστημα εναλλακτικό “εκ περιτροπής” μεταξύ των δύο περιοχών.

Η τρίτη περιοχή προς την οποία κατευθύνθηκαν οι Έλληνες είναι η Υπερκαυκασία, όπου ολοκληρώθηκε η ρωσική κυριαρχία στη δεκαετία του 1880. Στο διάστημα από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα ως το τέλος του είχαν μετοικήσει σε διάφορες περιοχές –κυρίως στη Γεωργία– δεκάδες χιλιάδες Έλληνες, κυρίως από τον γειτονικό Πόντο. Στην μεγάλη απογραφή του πληθυσμού της τσαρικής Ρωσίας στα 1897 καταγράφηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου 105.189 άτομα, που δήλωσαν ως εθνικότητά τους την ελληνική. Οι περισσότεροι διοχετεύθηκαν στον αγροτικό τομέα, σκορπισμένοι σε δεκάδες χωριά, μικτά ή και αμιγώς ελληνικά. Ένα μέρος των Ελλήνων του Καυκάσου, ιδίως στο βόρειο τμήμα του, διακρίθηκε στην καλλιέργεια του καπνού· άλλοι ακολουθούσαν περισσότερο παραδοσιακούς τομείς με την καλλιέργεια των δημητριακών· τέλος, μια τρίτη ομάδα αστικοποιήθηκε και συντονίστηκε σε εμπορομεσιτικές δραστηριότητες, στις οποίες είχαν αρχίσει προ πολλού να διακρίνονται οι ομοεθνείς τους από τα Επτάνησα, την Πελοπόννησο και άλλους παραδοσιακούς χώρους αποστολής μεταναστών στη Ρωσία.

Και πραγματικά, στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η άνοδος του εμπορίου στα λιμάνια των ακτών του Καυκάσου ήταν θεαματική. Η αρχική τους ανάπτυξη ενισχύθηκε από τις εξαγωγές του ορυκτού πλούτου της περιοχής. Ένα από τα πρώτα λιμάνια,

που αναδείχθηκαν μέσα στο πλαίσιο αυτό, ήταν το Πότι, το οποίο, όμως, πολύ γρήγορα έχασε τη σπουδαιότητά του, μετά την προσάρτηση στη ρωσική επικράτεια του ασφαλέστερου Βατούμ, το 1878. Το 1880 και 1890 κύριο λιμάνι στον νότιο Καύκασο έγινε το Νοβοροσίσκ. Από εκεί εξάγονταν σιτηρά, πετρέλαιο και τσιμέντο. Κύριοι εξαγωγείς του Νοβοροσίσκ ήταν οι αδελφοί Βαλλιάνου, Σκαρामαγκά και Σεβαστόπουλου. Παρόλα αυτά το Βατούμ δεν έχασε τη σημασία του, επειδή στο μεταξύ είχαν γίνει σ' αυτό αθρόες κυβερνητικές επενδύσεις σε έργα ναυτιλιακής υποδομής. Η ανάπτυξή του βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις διαρκώς αυξανόμενες εξαγωγές πετρελαίου από το Μπακού. Σημαντικοί εξαγωγείς του Μπακού ήταν οι αδελφοί Αρβανιτίδη και Σιδερίδη, οι οποίοι και εξελίχθηκαν σε σημαντικούς χρηματοδότες ελληνικών ατμοπλοίων.

Παράλληλα με τα βόρεια και ανατολικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας, η δυτική ακτή (που από το 1878 ανήκε στην ανεξάρτητη, πια, και ενιαία Ρουμανία και τη Βουλγαρία) ήταν εξίσου σημαντική πηγή σιτηρών. Η διακίνηση των σιτηρών μέσω του Δούναβη γινόταν με κατεύθυνση στο στόμιο του ποταμού Σουλινά. Τα κυριότερα λιμάνια του ποταμού ήταν η Βραϊλα και το Γαλάτσι. Κατά την απογραφή του 1860 το Γαλάτσι είχε πληθυσμό 36.000 κατοίκων, η Βραϊλα 26.000, ενώ ο Σουλινάς αριθμούσε 3.000 ψυχές. Ήδη στα 1865 στις ρουμανικές ηγεμονίες ήταν εγκατεστημένοι 13.000 Έλληνες, από τους οποίους οι περισσότεροι κατοικούσαν στα τρία αυτά λιμάνια. Συνεπώς, το ένα πέμπτο, σχεδόν, του πληθυσμού των κυριότερων παραδουνάβιων λιμανιών ήταν Έλληνες.

Η αγορά σιτηρών των Ηγεμονιών άνοιξε για τις άλλες χώρες μόνο μετά τη Συνθήκη της Αδριανούπολης, το 1829. Από τότε ήταν που οι κάτοικοι, κυρίως των Ιονίων νήσων, άρχισαν να εγκαθίστανται στα λιμάνια του Δούναβη και να εργάζονται εκεί, κατά κανόνα υπό την προστασία της Μ. Βρετανίας. Μαζί τους και άλλοι Έλληνες, κυρίως Χιώτες, κατάφεραν να εισχωρήσουν και να εκμεταλλευτούν την αγορά σιτηρών των παραδουνάβιων περιοχών κατά τη διάρκεια της περιόδου 1829-1856. Ο Π. Αργέντης και ο Φ. Σεκιάρης ήταν από τους πρώτους Χιώτες που εγκαταστάθηκαν εκεί αυτή την περίοδο, και αναδείχθηκαν στους μεγαλύτερους εξαγωγείς σιτηρών, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις ποσότητες που παρελάμβανε ο οίκος Αργέντη στο άλλο καταληκτικό σημείο του εμπορίου αυτού, τη Μασσαλία. Μέλη των οικογενειών Ράλλη, Βούρου, Μελά, καθώς και ένας πράκτορας του οίκου Ξένου στην Αγγλία, είχαν επίσης εγκατασταθεί στο λιμάνι της Βραϊλας και έστελναν φορτία στα υποκαταστήματα της Μασσαλίας και των λιμανιών της Βρετανίας. Στην ίδια ρουμανική πόλη δημιούργησε σημαντική Τράπεζα ένας άλλος Έλληνας επιχειρηματίας, ο Χρυσοβελώνης.

Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο πολλοί Ιόνιοι, ιδιαίτερα από την Κεφαλλονιά και την Ιθάκη, εγκαταστάθηκαν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Αφού προσαρμόστηκαν στις εκεί επικρατούσες συνθήκες, δημιούργησαν ένα κλειστό εμπορικό και ναυτιλιακό δίκτυο, του οποίου διατήρησαν τον έλεγχο σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η Ρουμανία, που απέκτησε την πλήρη ανεξαρτησία της το 1878, ήταν ο δεύτερος μεγάλος προμηθευτής σιτηρών μετά τη Ρωσία, εξάγοντας το 30-40% της συνολικής εξαγωγής σιτηρών της Μαύρης Θάλασσας από το 1830 έως το 1914. Με τις αλλαγές που επέφερε ο Κριμαϊκός Πόλεμος επιταχύνθηκε η συμμετοχή της περιοχής στο διεθνές εμπόριο και τη ναυτιλία.

Αλλά και ο Σουλινάς, ένα διαμετακομιστικό λιμάνι, εξελίχθηκε, τελικά, σε σημαντικό εξαγωγικό κέντρο της Μαύρης Θάλασσας. Το αβαθές αμμώδες φράγμα που σχηματιζόταν μετά το λιμάνι στην είσοδο του ποταμού και οι δυσκολίες ποταμοπλοΐας που παρουσιάστηκαν αργότερα, ανάγκαζαν τα μεγάλα πλοία να φορτώνουν εκεί, ενώ τα φορτία έφταναν από το Γαλάτσι και τη Βραϊλα τις περισσότερες φορές σε σιδερένιες μεγάλες μα-

243

ούνες, τα “σλέπια”. Οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες σλεπιών, που ήταν παράλληλα και ιδιοκτήτες ποντοπόρων ιστιοφόρων πλοίων, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1880, άρχισαν σταδιακά να αγοράζουν ατμόπλοια. Στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, παράλληλα με την Αζοφική, τα λιμάνια του Δούναβη αποτέλεσαν κομβικό σημείο του “ιονίου δικτύου”, με μέλη 75 οικογενειών να απασχολούνται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τα τραπεζικά. Οι επιφανέστερες οικογένειες στην περιοχή ήταν οι αδελφοί Θεοφιλάτου, Σταθάτου, Λυκιαρδόπουλου, Εμπειρίκου και Βαλεριάνου.

Η Βουλγαρία, αφού ανακηρύχθηκε πρώτα (το 1878) αυτόνομη ηγεμονία, προχώρησε σύντομα στην προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας και έγινε ανεξάρτητο κράτος το 1885. Έκτοτε το εμπόριό της αναπτύχθηκε σταθερά, εξασφαλίζοντας ευημερία στην περιοχή μέσω κυρίως της διακίνησης σιτηρών. Το αλάτι από την Αγκιάλο ήταν επίσης ένα σημαντικό προϊόν. Μέσα σε δέκα χρόνια οι εξαγωγές σιτηρών σχεδόν επταπλασιάστηκαν, κατέχοντας, το 1885, το 3% του συνολικού όγκου στις εξαγωγές δημητριακών, για να ανεβούν στο 7% το 1894. Οι εισαγωγές αποτελούνταν κυρίως από αποικιακά και βιομηχανικά είδη.

Το 1880, το 6% του συνόλου της χωρητικότητας των πλοίων που αναχωρούσαν από τη Βάρνα και το Μπουργκάς (Πύργος) ανήκε σε Έλληνες, ποσοστό που αυξήθηκε σε 25% το 1890, για να μειωθεί στις αρχές του 20ού αιώνα στο 15%. Αρκετοί έλληνες επιχειρηματίες ασχολούνταν με το εμπόριο της περιοχής. Τα πλοία, π.χ. του Βαλλιάνου, φόρτωναν επανειλημμένως σιτηρά στη Βάρνα και το Μπουργκάς το 1885. Ατμόπλοια, επίσης, της εταιρείας Κουρτζή, με έδρα την οθωμανική πρωτεύουσα, είχαν αναλάβει τη μεταφορά του ταχυδρομείου και άλλων φορτίων μεταξύ Κωνσταντινούπολης, Μπουργκάς, Βάρνας και Κωνσταντίας. Φαίνεται επίσης ότι και αρκετοί ντόπιοι σιτέμποροι ήταν Έλληνες.

Ανατολική και Δυτική Μεσόγειος

Στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο είχε συγκροτηθεί μία δυναμική και ανερχόμενη ελληνική παροικία, η οποία, στα μέσα του 19ου αιώνα, αριθμούσε περίπου 36.000 ψυχές. Ο αριθμός αυτός σχεδόν διπλασιάστηκε μετά την αλλαγή του αιώνα, και το 1907 υπήρχαν 63.000 Έλληνες πολίτες που κατοικούσαν στην Αίγυπτο. Στην Αλεξάνδρεια οι Έλληνες έμποροι είχαν ειδικές σχέσεις με την κυβέρνηση της Αιγύπτου. Ός το 1829 ο Μωχάμετ Άλι πουλούσε βαμβάκι στην Ευρώπη για δικό του λογαριασμό, χρησιμοποιώντας ως μεσάζοντες τους Έλληνες, οι οποίοι είχαν ισχυρές διασυνδέσεις με τις ευρωπαϊκές αγορές. Από το 1829 και εξής ο Μωχάμετ Άλι, για να ξεπεράσει τις χρηματοπιστωτικές δυσκολίες της Αιγύπτου, πουλούσε το μεγαλύτερο μέρος της συγκομιδής της χώρας του σε μεγάλους εμπορικούς οίκους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ελληνικοί. Ο Μιχαήλ Τσοίτσας, ο Αναστασίου (d'Anastassy) και ο Χιώτης Στέφανος Ζιζίνιας ήταν οι πιο σημαντικοί έμποροι της χώρας στα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ μέλη άλλων είκοσι οικογενειών (Αυγερινού, Κασσαβέτη, Καβάφη, Μαυρογορδάτου, Νεγροπόντη, Μπενάκη κ.ά.) εμπορεύονταν με τα λιμάνια της Μασσαλίας και της Αγγλίας.

Η ανάπτυξη επιχειρηματικών δικτύων στα σημαντικά λιμάνια της δυτικής Μεσογείου (Τεργέστη, Νεάπολη, Λιβόρνο, Γένοβα, Μασσαλία) δημιουργεί ολιγάριθμες, αλλά οικονομικά εύρωστες παροικίες. Στην Τεργέστη –το κυριότερο διαμετακομιστικό κέντρο της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων– οι Έλληνες μπορούσαν να διοχετεύουν φορτία σιτηρών στην αυστριακή και γερμανική αγορά, και να τροφοδοτούν την ανατολική Μεσόγειο με βιομηχανικά προϊόντα. Η πλειονότητα των εμπορών του “χιώτικου” δικτύου εγκαταστάθηκε στην Τεργέστη κατά τη δεκαετία του 1820, οπότε και βρίσκουμε μέλη των οικογενειών Αμηρού, Γαλάτη, Πετροκόκκινου, Ράλλη, Ροδοκανάκη, Σκαραμαγκά, Σεβαστόπουλου, Βλαστού κ.ά. Η Τεργέστη έγινε επίσης κέντρο για έναν αριθμό ασφαλιστικών εταιρειών που δημιουργήθηκαν από έλληνες εμπόρους. Στη Μεσσήνη, τη Μάλτα και τη Νεάπολη διατηρούνταν ολιγάριθμες ελληνικές παροικίες με επιχειρηματικές δραστηριότητες στο εμπόριο και τη ναυτιλία, από τον προηγούμενο αιώνα. Το Λιβόρνο, με την ιδιότητά του ως “ελεύθερου λιμανιού” (porto franco), υπήρξε από τα πιο σημαντικά κέντρα αποθήκευσης φορτίων σιτηρών της δυτικής Μεσογείου από τη Μαύρη Θάλασσα κατά τις δεκαετίες του 1820 και 1830: τα σιτηρά από εκεί μεταφορτώνονταν σε πλοία με προορισμό κυρίως την Αγγλία, ενώ τα πλοία επέστρεφαν στο Λιβόρνο γεμάτα φορτία με αγγλικά υφάσματα. Είναι φανερό ότι το Λιβόρνο έγινε ένας από τους κύριους τόπους διοχέτευσης των προϊόντων της βρετανικής βιομηχανίας κατά τις δεκαετίες του 1820 και 1830. Ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου αυτού βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Χιωτών. Στους έλληνες μεγαλεμπόρους ανήκαν οι οικογένειες Ροδοκανάκη, Σεβαστόπουλου, Μαυρογορδάτου και Παπούδωφ. Βρίσκουμε επίσης τον Κωνσταντίνο Τσοίτσα, αδελφό του Μιχαήλ Τσοίτσα,

202

του μεγαλέμπορου της Αλεξάνδρειας. Στα μέσα του 19ου αιώνα φαίνονται να δραστηριοποιούνται στο Λιβόρνο τα μέλη 14 μεγάλων εμπορικών οίκων.

Η Μασσαλία ήταν ο κύριος δυτικοευρωπαϊκός δέκτης φορτίων από τους ελληνικούς εμπορικούς οίκους της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, από το 1830 μέχρι το 1900. Μέλη των 21 από τις 60 οικογένειες του χιώτικου δικτύου είχαν υποκαταστήματα στη Μασσαλία, και η ελληνική παροικία της πόλης αυτής διατήρησε την ευημερία της σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Το 1840 ο εμπορικός οίκος των αδελφών Ροδοκανάκη ξεπερνούσε κατά πολύ σε οικονομική ευρωστία τους υπόλοιπους ελληνικούς και γαλλικούς εμπορικούς οίκους, αφού αυτή τη συγκεκριμένη χρονιά είχε ναυλώσει τον τεράστιο, για την εποχή, αριθμό των 48 πλοίων, όλων φορτωμένων με σιτάρια από την Οδησό, το Μπερντιάνσκ, το Ταγανρόγκ, τη Βραΐλα και το Γαλάτσι. Ο οίκος των αδελφών Ζιζίνια ήταν ο δεύτερος, κατά σειρά, εμπορικός οίκος, και εισήγαγε βαμβάκι, σιτάρι, αραβόσιτο, λιναρόσπορο και κριθάρι από την Αλεξάνδρεια, ενώ τρίτος φαίνεται ότι ήταν ο οίκος των Ράλλη, Σκυλίτση και Αργέντη. Το υποκατάστημα των αδελφών Ράλλη του Λονδίνου έκανε εισαγωγές κυρίως σιταριού και λιναρόσπορου από την Οδησό και το Ταγανρόγκ. Ο οίκος Αργέντη ήταν τέταρτος στη σειρά και εισήγε σιτάρι, αραβόσιτο και λιναρόσπορο από το Γαλάτσι και τη Βραΐλα, ενώ πέμπτος την ίδια χρονιά ήταν ο οίκος Δρομοκαΐτη, που έκανε εισαγωγές βαμβακιού, λιναρόσπορου, δερμάτων και αποικιακών προϊόντων από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Γύρω στα 1860 το εμπόριο της Μασσαλίας με την Ανατολική Μεσόγειο τριπλασιάστηκε, και ο όγκος του εμπορί-

ου που διαχειρίζονταν οι Έλληνες ακολούθησε την ίδια τάση. Το 1860 βρίσκει τον Σπάρταλη ως τον κύριο έλληνα έμπορο της Μασσαλίας, ακολουθούμενο από τους Ράλλη, Σκυλίτση και Αργέντη, Ροδοκανάκη, Μελά και Παπούδωφ. Τέλος, αδιαμφισβήτητοι κυρίαρχοι στις δεκαετίες του 1870 και του 1880 υπήρξαν οι Βαλλιάνοι, που διαδέχτηκαν τους Ράλληδες στην κορυφή της πυραμίδας του επιχειρηματικού δικτύου. Άλλες μεγάλες ελληνικές οικογένειες, εγκατεστημένες στη Μασσαλία ήταν οι: Αγέλαστου, Μπαλτατζή, Μαυρογορδάτου, Νεγροπόντη, Πετροκόκκινου, Σκαραμαγκά, Σεκιάρη, Βλαστού, Βασιλείου, Μαύρου, Μελά, Ζαρίφη, Ζαφειρόπουλου, Αμπανόπουλου, Κοργιαλένη, Κούπα, Τσιτσέλη κ.ά.

Βόρεια Ευρώπη

Στη Βόρεια Ευρώπη το Λονδίνο κυριαρχεί, και ακολουθούν το Λίβερπουλ, το Αμβούργο, η Αμβέρσα, το Άμστερνταμ και το Ρότερνταμ. Οι ελληνικές εμπορικές και ναυτιλιακές κοινότητες του Λονδίνου και του Λίβερπουλ κατείχαν ιδιαίτερα σημαντική θέση. Ορισμένοι έλληνες έμποροι πήγαν στην Αγγλία στα τέλη της δεκαετίας του 1810, και πιο πολλοί κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 1821. Προέρχονταν κυρίως από τη Χίο, και γι' αυτό έχουν μείνει γνωστοί ως “Αγγλοχιώτες” ή “Αγγλοέλληνες”. Το 1850 υπήρχαν 58 ελληνικοί εμπορικοί οίκοι στο Λονδίνο, το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ. Οι έλληνες έμποροι της Αγγλίας δεν συμμετείχαν μόνο στη διακίνηση σιτηρών, αλλά κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου διαχειρίζονταν το μεγαλύτερο μέρος του γενικού εμπορίου από την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, καθώς και το εμπόριο σταφίδας από την Πάτρα. Ως κυρίαρχοι του εμπορίου του “Λεβάντε” με τη δυτική Ευρώπη, με κέντρο το Λίβερπουλ, στην περίοδο 1830 με 1860 εμφανίζονται οι αδελφοί Ράλλη, ο Σκυλίτσης, ο Κασσαβέτης, ο Ιωνίδης και ο Σπάρταλης. Στο Λονδίνο οι έλληνες επιχειρηματίες, όπως όλοι οι άλλοι στα κομβικά σημεία του δικτύου, ασχολούνταν με την τριμερή δραστηριότητα: εμπόριο, ναυτιλία και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Πιο συγκεκριμένα οι αδελφοί Ράλλη, οι αδελφοί Βαλλιάνου, και οι αδελφοί Ζαρίφη διακρίνονται, εκτός των άλλων, για τις δραστηριότητές τους ως σημαντικοί εμποροτραπεζίτες (merchant bankers) στο Σίτι του Λονδίνου.

Εκείνοι που παρέμειναν στο Λονδίνο και συνέχισαν τις δραστηριότητές τους και στον 20ό αιώνα εξειδικεύτηκαν στη ναυτιλία και επένδυσαν σε ατμόπλοια. Οι αδελφοί Βαλλιάνου το 1860 και οι Σ. Γ. Εμπειρίκος και Μιχαηλνός το 1890 άνοιξαν ναυτιλιακά γραφεία. Το 1910 υπήρχαν δέκα ναυτιλιακά γραφεία στο Λονδίνο και το 1939 δεκαοκτώ ναυτιλιακά γραφεία εφοπλιστών από την Κεφαλονιά, την Ιθάκη, την Άνδρο, την Κάσο και τη Χίο, που αντιπροσώπευαν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου και των ναυτιλιακών επιχειρήσεων με έδρα τον Πειραιά.

Αμερικανική ήπειρος

Οι θαλάσσιοι δρόμοι του εμπορίου, που ακολούθησαν οι μεγαλέμποροι της Διασποράς, τους έφεραν στα μέσα του 19ου αιώνα στην άλλη μεριά του Ατλαντικού. Οι χιώτες έμποροι ήταν οι πιο σημαντικοί παράγοντες της ολιγάριθμης ελληνικής παροικίας της Νέας Υόρκης, η οποία στο διάστημα 1850 με 1880 αριθμούσε από 100 έως 500 άτομα. Στο ίδιο διάστημα κάπου σαράντα ελληνικοί εμπορικοί οίκοι δημιουργήθηκαν από μέλη των οικογενειών Ράλλη, Πετροκόκκινου, Φακίρη, Φραγκιάδη, Ροδοκανάκη, Σκαραμαγκά, Πιτζιπιού, Ροϊδη, Κάραλη, Νεγρεπόντη, Αγέλαστου, Ζιζίνια, Μπενάκη, Μπόταση, Ψιαχή, Ψωμάδη, Καλβοκορέση, Γούναρη, Κοντόσταυλου, Γαλάτη, Μενέλα και Νικολόπουλου. Οι έμποροι αυτοί ανέπτυξαν το λεγόμενο “τρίγωνο του βαμβακιού”, δηλαδή τις εξαγωγές

αμερικανικού βαμβακιού από το Νότο (Νέα Ορλεάνη, Σαβάνα και Charleston) προς τη Νέα Υόρκη και μετά προς την Αγγλία. Σημαντικός αριθμός των εμπόρων αυτών έγιναν μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του New York Cotton Exchange, του New York Produce Exchange, όπως επίσης και μέλη του New York Stock Exchange.

Οι πιο ισχυροί, οικονομικά, ανάμεσα στους εμπόρους της παροικίας ήταν οι αδελφοί Θεόδωρος και Αντώνιος Π. Ράλλης, που εγκαταστάθηκαν στην Αμερική το 1875 και ανέλαβαν τη διοίκηση του υποκαταστήματος των αδελφών Ράλλη στη Νέα Υόρκη. Η εταιρεία των αδελφών Ράλλη είχε ανοίξει γραφεία στη Νέα Υόρκη το 1846, με πρώτο διευθυντή τον Λεωνίδα Πρασακάκη, που ήταν και πρόξενος της Ελλάδας την περίοδο 1852-1857. Στη συνέχεια διευθυντής του υποκαταστήματος των Ράλλη ανέλαβε ο Δημήτριος Ν. Μπότασης, ο οποίος υπήρξε και πρόξενος της Ελλάδος κατά την περίοδο 1858-1914. Οι αδελφοί Δημήτριος και Ιωάννης Μπότασης, μαζί με τον Νικόλαο Μ. Μπενάκη και τους αδελφούς Ράλλη, υπήρξαν σημαντικοί εξαγωγείς του βαμβακιού της Νέας Ορλεάνης.

Την περίοδο 1860 με 1890 οι Έλληνες έφταναν στις Ηνωμένες Πολιτείες, στο λιμάνι της Νέας Υόρκης, προερχόμενοι από αγγλικά και γερμανικά λιμάνια. Μετά το 1890 τα υπερωκεάνεια έφταναν από αγγλικά, γερμανικά, γαλλικά και ελληνικά λιμάνια. Είναι αυτή τη δεκαετία που η μετανάστευση Ελλήνων από τις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας άρχισε να αυξάνεται αλματωδώς, προς αναζήτηση καλύτερης τύχης στο Νέο Κόσμο. Το πρώτο ελληνικό υπερωκεάνειο, το *Μωραΐτης*, του Δημητρίου Μωραΐτη, έφτασε στην Αμερική το 1907. Ενδεικτικό της καλπάζουσας αύξησης του μεταναστευτικού ρεύματος από την Ελλάδα στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι η διαφορά ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό της Αμερικής του 1890 (1.887 άτομα) και του 1910 (101.282 άτομα). Με την αύξηση του ελληνικού στοιχείου ανεγέρθηκαν ελληνικές εκκλησίες και οργανώθηκαν ελληνικές κοινότητες. Η πρώτη ελληνορθόδοξη εκκλησία της Νέας Υόρκης, η Αγία Τριάδα, οικοδομήθηκε το 1892, με βασικούς δωρητές τους αδελφούς Θεόδωρο και Αντώνη Π. Ράλλη. Το 1894 ο έμπορος Σόλων Ι. Βλαστός, που αποτέλεσε μέχρι το Μεσοπολέμο ηγετική μορφή των ελλήνων μεταναστών της Νέας Υόρκης, ίδρυσε την ελληνική εφημερίδα *Ατλαντίς*. Η ροή ελλήνων μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες συνεχίστηκε με ραγδαίους ρυθμούς και διοχετεύτηκε στις πολιτείες της “Άγριας Δύσης”, τους αμερικανικούς σιδηροδρόμους, την Τάμπα της Φλόριδας και την Καλιφόρνια.

Ινδίες

Οι χιώτες έμποροι του επιχειρηματικού δικτύου των Ελλήνων, στα μέσα του 19ου αιώνα, δεν στράφηκαν μόνο προς δυσμάς, αλλά κυρίως προς ανατολάς. Είναι οι αδελφοί Ράλλη, που καθόρισαν τις ελληνικές παροικίες της Ινδίας από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού. Παροικίες δημιουργήθηκαν σε τέσσερεις πόλεις της ινδικής χερσονήσου: Καλκούτα και Μαδράς στην ανατολική ακτή, Βομβάη και Καρατσι στη δυτική ακτή. Βασική ώθηση προς την ινδική χερσόνησο έδωσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος, που τερμάτισε τις ρωσικές εξαγωγές στη Βρετανία κλωστικών ινών από κάναβη (απαραίτητο υλικό συσκευασίας, που χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή σάκων τραχιάς υφής). Για την κατασκευή των σάκων άρχισαν να εισάγονται ίνες από γιούτα, που αναπτυσσόταν στην Ινδία. Το εμπόριο αυτό αποδείχτηκε εξαιρετικά επικερδές, δεδομένου ότι και η Βρετανία τροφοδοτούσε όχι μόνο την τεράστια αυτοκρατορία της, αλλά όλο τον κόσμο. Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ, που έφερε την Ινδία πολύ πιο κοντά στην Ευρώπη, απογείωσε το αγγλοϊνδικό εμπόριο γιούτας.

Το πρώτο υποκατάστημα των αδελφών Ράλλη άνοιξε στην Καλκούτα το 1851, όταν

261

ο Ιωάννης Ευστρατίου Ράλλη και ο Νικόλαος Γεωργίου Πασπάτης εγκαίνιασαν τα νέα γραφεία. Κάτω από την ηγεσία της δεύτερης γενιάς της εταιρείας του Στέφανου Ράλλη και του εξαδέλφου του, Αλέξανδρου Βλαστού, οι επιχειρήσεις στην Ινδία αυξήθηκαν αλματωδώς. Το 1861 άνοιξε υποκατάστημα των αδελφών Ράλλη στη Βομβάη με διευθυντές τον Παντιά Θεοδώρου Ράλλη και τον Αμβρόσιο Θεοδώρου Ράλλη. Το 1865 ο Ιωάννης Νεγρεπόντης στάλθηκε στο Καραάτι, για να ανοίξει δοκιμαστικά ένα γραφείο, το οποίο τελικά ιδρύθηκε εκεί το 1883. Στο Μαδράς η εταιρεία των αδελφών Ράλλη άνοιξε πρακτορείο το 1907 υπό τη διεύθυνση του Κλεόβουλου Μάρκου. Εκτός αυτών, όμως, η εταιρεία σχημάτισε ένα ευρύτατο δίκτυο πρακτορείων και βιομηχανιών επεξεργασίας γιούτας και άλλων προϊόντων, σε πάνω από 30 πόλεις της Ινδίας. Στην περίοδο της ακμής, στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, αναφέρεται ότι η εταιρεία των αδελφών Ράλλη απασχολούσε 10.000 υπάλληλους και εργάτες στην ινδική χερσόνησο. Μέχρι και την περίοδο του

Μεσοπολέμου τα μεσαία και υψηλά στελέχη της εταιρείας ήταν Έλληνες «γιατί ήταν αφοσιωμένοι στην εταιρεία, την οποία υπηρετούσαν με πίστη, εντιμότητα και με τη χαρακτηριστική ελληνική ακεραιότητα χαρακτήρα, το επιχειρηματικό δαιμόνιο και την ευφυΐα...», νεαροί άγαμοι άντρες από τη Χίο, την Κεφαλονιά, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, αλλά και την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα. Από τους πιο ονομαστούς Έλληνες που εργάστηκαν στον οίκο των αδελφών Ράλλη –και οι οποίοι διακρίθηκαν και στα ελληνικά γράμματα– ήταν ο Αλέξανδρος Πάλλης στη Βομβάη, ο Κλεάνθης Μιχαηλίδης (Α. Εφταλιώτης) στο Τουτικορίν και ο Πέτρος Βλαστός στο Καραάτι.

Εκτός από την εταιρεία των αδελφών Ράλλη, σημαντικός αριθμός μικρότερων εμπορικών οίκων δραστηριοποιήθηκε στην Ινδία όχι μόνο στο εμπόριο γιούτας, αλλά και στο καπνεμπόριο: των Βαλέττα, Βλαστού, Λουκά, Παλλάκη, Πάπαλου, Νικάκη, Χρίστου, Κλήμη, Ανδρέου, Μάγκου, Ζίφου, Πετροκόκκινου κ.ά.

Η ελληνική κοινότητα της Καλκούτας δεν ίδρυσε ποτέ σχολείο, εφόσον η πλειονότητα των Ελλήνων ζούσε στην Ινδία για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, η Μεταμόρφωση του Σωτήρος, είχε ιδρυθεί στην Καλκούτα από το 1780, από την πρώτη εμπορική παροικία που είχε δημιουργηθεί στην Ντάκα της Βεγγάλης. Η εκκλησία της Καλκούτας, που εγκαταλείφθηκε και κατέρρευσε, επανιδρύθηκε από τους χιώτες μεγαλεμπόρους, και λειτούργησε από το 1852 μέχρι το 1970 ανελλιπώς, ως ο μοναδικός ελληνορθόδοξος ναός της ινδικής χερσονήσου.

Αυστραλία

Η μετανάστευση στην Αυστραλία, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, προήλθε σε μεγάλο βαθμό από την περιοχή των Δωδεκανήσων, και κατευθύνθηκε κυρίως στη Δυτική Αυστραλία, το Περθ και το Φρίμαντλ. Το μεγαλύτερο μέρος των ελλήνων μεταναστών προήλθε από αλυσιδωτή μετανάστευση από το Καστελλόριζο. Αυτή η μικρή κουκίδα στο χάρτη είχε πληθυσμό, το 1910, σχεδόν 10.000 κατοίκων. Ένα νησί, ένας βράχος ουσιαστικά, μία πόλη. Σήμερα το Καστελλόριζο έχει 250 κατοίκους και οι δύο μεγάλες πόλεις της Δυτικής Αυστραλίας, Περθ και Φρίμαντλ, περίπου 10.000 Καστελλοριζιούς. Είχε μάλλον νόημα η μετακίνηση από ένα νησί με ακτογραμμή 19 χιλιομέτρων σε ένα νησί με ακτογραμμή 17.000 χιλιομέτρων. Στο Περθ της Αυστραλίας οι Καστελλοριζιοί έχτισαν το ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, αντίστοιχο με εκείνον που άφησαν στο νησί τους.

Εκκλησία, εκπαίδευση, φιλανθρωπική δράση και κοινοτική οργάνωση

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού η μετανάστευση των Ελλήνων προς το Εξωτερικό τούς οδήγησε σε περιοχές έντονης οικονομικής δραστηριότητας. Η Ρωσία και η Ρουμανία, με την υψηλή παραγωγή δημητριακών, η Αίγυπτος, με τις μεγάλες εκροές πρώτων υλών προς τη δυτική αγορά, και, μετά το 1880, οι ΗΠΑ με τη ραγδαία αναπτυσσόμενη βιομηχανία απορρόφησαν τη μαζική εγκατάσταση των Ελλήνων. Στη Ρωσία, τη Ρουμανία και την Αίγυπτο οι Έλληνες έβρισκαν σε λειτουργία κοινοτικές οργανώσεις και ιδρύματα, που είχαν συγκροτήσει οι εκεί εγκατεστημένοι συμπατριώτες τους στο προηγούμενο διάστημα. Με άλλα λόγια προϋπήρχαν οι υποδομές ομαλής συσσωμάτωσης των ελλήνων μεταναστών στις θεσμοθετημένες οργανώσεις του Εξωτερικού.

Εκκλησίες, εκπαιδευτήρια και φιλανθρωπικά ιδρύματα συνιστούσαν τις απαραίτητες συλλογικές οργανώσεις, οι οποίες υποστήριζαν τον κοινοτικό βίο των Ελλήνων της Διασποράς. Για παράδειγμα, η ύπαρξη της ελληνορθόδοξης εκκλησίας της Αγίας Τριάδας

στην Οδησσό και η δράση των επιτρόπων της, που είχαν ως καθήκον την εποπτεία της ενορίας των ελλήνων ορθοδόξων στην πόλη, διευκόλυνε την ένταξη των μεταναστών και την ώσμωνσή τους στο περιβάλλον του τόπου υποδοχής. Το ίδιο, ασφαλώς, ίσχυε και για την Ελληνική Εμπορική Σχολή στην Οδησσό, που ήταν σε λειτουργία ήδη από το 1814.

Αλλά ακόμη και σε περιοχές, όπου η χαμηλή παρουσία Ελλήνων κατά τα προηγούμενα χρόνια δεν είχε επιτρέψει την ίδρυση κοινοτικών οργανώσεων, οι νέοι μετανάστες προχώρησαν αποφασιστικά στη δημιουργία τους. Στις νέες συνθήκες η ίδρυση σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων συνιστά ικανή και αναγκαία προϋπόθεση για την ομαλή παραμονή και την ενίσχυση της ενότητας. Αυτή την κατεύθυνση διευκόλυνε η ανάδειξη των Ελλήνων σε πρωταγωνιστές της τοπικής και ευρύτερα της εθνικής οικονομίας των χωρών υποδοχής. Μεγαλέμποροι, βιομήχανοι και βιοτέχνες, αποτέλεσαν τους κύριους συντελεστές της οικονομικής στήριξης στη δημιουργία κοινοτικών οργανώσεων.

Μία από τις χαρακτηριστικότερες, ίσως, εκδοχές του φαινομένου αυτού είναι η περίπτωση των ελλήνων μεγαλεμπόρων της Οδησσού, που ανέλαβαν το 1871 την πρωτοβουλία για την ίδρυση της Ελληνικής Αγαθοεργούς Κοινότητος της πόλης. Πρώτος πρόεδρος της κοινότητας ήταν ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης, ένας από τους μεγαλύτερους εξαγωγείς σιτηρών. Αντιπρόεδρος ο Γρηγόριος Γ. Μαρασλής, μεγαλέμπορος και ιδιοκτήτης ακινήτων στην Οδησσό, με σημαντική περιουσία και στην ευρύτερη περιοχή της Νότιας Ρωσίας. Στους ανθρώπους της κοινότητας οφείλεται η δημιουργία του Παρθεναγωγείου, ενός ιδρύματος που ικανοποίησε το αίτημα των ομογενών για την ίδρυση σχολείου θηλέων. Και αυτό διότι η εκπαίδευση των αρρένων εξυπηρετούνταν από τη φημισμένη Ελληνεμπορική Σχολή, που ήταν το σημαντικότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Οδησσού.

Στα 12 μέλη της Επιτροπής, που αρχικά ανέλαβαν το βάρος της προετοιμασίας του Παρθεναγωγείου, ανήκαν οι Στέφανος Ράλλης, γιος του Ζαννή Ράλλη (του μεγαλύτερου των πέντε αδελφών που είχαν ιδρύσει την περίφημη εταιρεία Ralli Bros), ο Γρηγόριος Γ. Μαρασλής, ο Απόστολος Παρασκευάς και ο Αλέξανδρος Ζαρίφης. Η δυστοκία της Επιτροπής στις επαφές της με τις Αρχές για την έγκριση της σχολής προκάλεσε την παρέμβαση 200 μελών της κοινότητας και την ανάληψη πρωτοβουλιών από τον πρόεδρό της, Θεόδωρο Ροδοκανάκη. Το 1872 ξεκίνησε τη λειτουργία του το Ελληνικό Παρθεναγωγείο, που συνέβαλε καθοριστικά στην εκπαίδευση των Ελληνίδων. Εξυπακούεται ότι οι πόροι της λειτουργίας της Σχολής προέρχονταν από συνεισφορές της κοινότητας και των μελών της. Στα έσοδα του Παρθεναγωγείου θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι αθρόες εισφορές και τα κληροδοτήματα μεγαλεμπόρων της πόλης. Μάλιστα ο Ροδοκανάκης επωμίστηκε τη δαπάνη της κατασκευής του ιδιόκτητου κτιρίου του εκπαιδευτηρίου το 1874, γι' αυτό και η Σχολή πήρε την ονομασία *Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο*. Την ίδια χρονιά, σε τιμητική εκδήλωση για τον εορτασμό της ανέγερσης της Σχολής, ο μεγαλέμπορος της Οδησσού, Θεόδωρος Ράλλης, ανέφερε με χαρακτηριστικό τρόπο: «Ο χρόνος, ή ξενιτιά οὐδόλως κατέβαλον τοῦ Ἑλλήνος τὴν φιλοπατρίαν. Ὁ Ἕλλην θυσιάζει τὰ πάντα διὰ τὴν πατρίδα, διὰ τὸ καλὸ, τὴν πρόοδον. Ἡ διαφωνία μωραίνει τὴν φιλοπατρίαν. Ὁ πατριωτισμός, ὡς σπῖθα κρυμμένη στήν στάχτη, ἀναφλέγεται». Ο γηραιός, παλαιός οικιστής της Οδησσού, εκδήλωνε με τη φράση αυτή τη διάσταση της φιλανθρωπικής συμπεριφοράς και τα ιδιαίτερα αισθήματα που προκαλούσε στους ομογενείς η οικονομική στήριξη των εκπαιδευτηρίων.

Ανάλογες συμπεριφορές εντοπίζονται στη στάση των ομογενών και σε άλλες περιοχές. Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας, που ιδρύθηκε το 1843, ήταν προϊόν της οικονομικής συνεισφοράς των ελλήνων μεγαλεμπόρων. Οι αδελφοί Τοσίτσα, ο Νικόλαος

Στουρνάρης, ο Στέφανος Ζιζίνιαν πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της κοινότητας. Οι ίδιοι και άλλοι μεγαλέμποροι της Αλεξάνδρειας ανέλαβαν τη δημιουργία της Τοσιτσαίας Σχολής, αλλά και την ανέγερση του ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.

Αλλά και στις νέες εγκαταστάσεις των Ελλήνων στην Αφρική, την αμερικανική ήπειρο και την Αυστραλία παρουσιάζεται ανάλογη κινητικότητα. Για παράδειγμα στη Νότια Αφρική, και συγκεκριμένα στην Πόλη του Ακρωτηρίου, ιδρύεται, από τους λιγοστούς έλληνες μετανάστες, το 1898, ο Σύλλογος Αλληλοβοηθείας, με στόχο την υποδοχή και την περίθαλψη των νέων μεταναστών. Στην Πρετόρια και το Γιοχάνεσμπουργκ, το 1908, οι Έλληνες ιδρύουν κοινοτικές οργανώσεις. Η εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα, η ενίσχυση της παράδοσης, η ίδρυση ελληνορθόδοξων εκκλησιών αποτελούσαν τις βασικές προτεραιότητες των κοινοτήτων. Στην Αυστραλία, στην προπολεμική περίοδο, σε όλες τις μεγάλες πόλεις λειτουργούσαν δυναμικές κοινότητες, οι οποίες είχαν υπό την ευθύνη τους σχολεία, εκκλησίες, φιλανθρωπικά καταστήματα (γηροκομεία, γηριατρεία) κ.λπ. Μετά την ίδρυσή της, το 1924, η Ελληνική Ορθόδοξη Μητρόπολη της Αυστραλίας ανέλαβε τη αναδιοργάνωση των ενοριών, ενώ παρενέβη και στα ζητήματα της εκπαίδευσης και της φιλανθρωπίας.

Η προτεραιότητα της ίδρυσης ορθόδοξων εκκλησιών από τους έλληνες μετανάστες υπερέβαινε πολλές φορές ακόμη και τις αντικειμενικές δυσκολίες της εξεύρεσης ιδιόκτητου χώρου. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, η Εκκλησία του Σωτήρος εγκαταστάθηκε το 1839 σε ένα απλό κτίριο (στον αριθμό 9 του Finsbury Circus). Ένα απλό ευρύχωρο δωμάτιο αρκούσε για να στεγάσει τον ιερέα και τους πιστούς στις κυριακάτικες λειτουργίες. Την Κυριακή, 1η Ιουνίου 1879, οι Έλληνες του Λονδίνου εκκλησιάστηκαν για πρώτη φορά στη μεγαλόπρεπη εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Είχε προηγηθεί η ίδρυση του ελληνικού σχολείου, το 1870, με διευθυντή τον Ιωάννη Βαλέττα. Και στα δύο ιδρύματα η χρηματοδοτική εισφορά των ελλήνων μεγαλεμπόρων της Βρετανίας ήταν τεράστια. Από τους κόλπους, άλλωστε, της παροικίας εξελέγησαν οι έφοροι του σχολείου και οι επίτροποι της Αγίας Σοφίας.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες η κοινοτική οργάνωση των Ελλήνων είχε πράγματι εντυπωσιακή ανάπτυξη, και αυτό οφειλόταν στο πλήθος των μεταναστών που εγκαταστάθηκαν στη νέα ήπειρο στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Φτωχοί εργάτες από τον ελλαδικό χώρο και τα παράλια της Μικράς Ασίας πίστεψαν στο αμερικανικό όνειρο και επένδυσαν προσδοκίες για οικονομική ανέλιξη και κοινωνική πρόοδο. Πρωτοστάτησαν έμπρακτα στη δημιουργία πολυάριθμων κοινοτήτων και εκκλησιών, σε όλες τις Ομόσπονδες Πολιτείες που επέλεξαν για την εγκατάστασή τους.

Πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες

Οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στις τάξεις των ελλήνων ομογενών δεν είχαν ενιαία χαρακτηριστικά. Πρέπει να συσχετίσουμε την πολιτικοϊδεολογική συγκρότηση του κόσμου της Διασποράς με την τάση της αναγκαστικής ή μη συσσωμάτωσής τους στις κοινωνίες των χωρών υποδοχής. Και οπωσδήποτε ήταν ευλόγως διαφορετική η συμπεριφορά των ελλήνων ομογενών στις κοινωνίες της όπου εγκαταστάθηκαν. Οι πολιτικές εξελίξεις, το κοινωνικό περιβάλλον, η ανθρωπογεωγραφία των νέων πατρίδων έπαιξαν τον πιο καθοριστικό ρόλο στη διαφοροποίηση της ιδεολογικής ταυτότητας και των πολιτικών συμπεριφορών στους έλληνες μετανάστες.

Στην Αίγυπτο, τη Ρωσία, την Αυστραλία και αλλού η διατήρηση των “εθνικών χαρακτηριστικών” για μακρά περίοδο ήταν εμφανώς ευκολότερη υπόθεση. Εδώ η ένταξη στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα επέτρεψε στους Έλληνες να διαφυλάξουν από κυρίαρχη θέση και επί μακρόν τα στοιχεία της εθνικής συνείδησης. Διότι εμφανώς εξέλιπαν οι ψυχο-

λογικού ή και πολιτικού τύπου πιέσεις για συσσωμάτωση στην κοινωνία υποδοχής. Ιδιαίτερα στις χώρες των Βαλκανίων και της Υπερκαυκασίας, με την όξυνση που έλαβαν οι εθνικοί ανταγωνισμοί προς τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, οι Έλληνες είχαν επιπλέον λόγους να διατηρήσουν την ελληνικότητά τους και τις ιδεολογικές αναφορές που σχετίζονταν με την ελληνική τους καταγωγή. Ο Γ. Π. Παρασκευόπουλος σημειώνει, στα τέλη του 19ου αιώνα: «Βρίθει Έλλήνων τό Βατούμ, ὀλίγων μὲν ἐκ τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος, πλείστων δὲ ἐκ τῆς δούλης, ἰδίως ἐκ Τραπεζούντος. Σχεδὸν τὰ 9/10 εἶναι Τραπεζούντιοι. Καὶ θὰ εὔρητε πολλοὺς ἐξ αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ἔχουν θερμώτατα αἰσθήματα ἑλληνικά, ἅν καὶ τὴν Ἑλλάδα μόνον ἐκ τῆς γεωγραφίας γνωρίζουν καὶ ἐκ τῶν ἑφημερίδων. Εἰς πάντα ἔθνικόν σκοπὸν προθυμώτατοι, δι' αὐτὸ καὶ ἐκκλησίαν διέσωσαν εἰς τό Βατούμ». Κατὰ συνέπεια, εἶναι ευνόητη ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ὅλων τῶν βαθμίδων, τα οποία προφανῶς παρείχαν υψηλότερου επιπέδου εκπαίδευση ἀπὸ τα ἀντίστοιχα τῶν τόπων υποδοχῆς, καὶ τα οποία υπηρετοῦσαν τοὺς ιδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς τῶν ηγετικῶν στρωμάτων τῆς ομογένειας. Ο ἴδιος ο Παρασκευόπουλος ἀποθέτει τὴν ευθύνῃ τῆς ἐνίσχυσης τοῦ εθνικοῦ φρονήματος στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση: «Ἐκλογὴν καλὴν μόνον νὰ κάμνουν εἰς τό προσωπικόν τῶν σχολείων τῶν. Ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν μόρφωσιν ἑθνικοῦ φρονήματος διδάσκαλοι ὄχι μανιωδῶς ἐκφυλίζοντες τὴν γραμματικὴν, ἀλλὰ διδάσκαλοι ἐμπνευσμένοι, διδάσκαλοι ἐνθουσιάζοντες καὶ γαλβανίζοντες τοὺς ἑλληνοπαίδας καὶ τὰς ἑλληνίδας, ἐνσταλάζοντες δ' εἰς αὐτοὺς ὄχι ἁπλὴν γραμματομάθειαν, ἀλλὰ φανατισμὸν ἑθνικόν καὶ φυλετικόν, διὰ νὰ ἀναχαιτισθῇ ὁ χεῖμαρρος τῆς συγχωνεύσεως καὶ ἐκρουμανίσεως τῆς νέας γενεάς».

Στὴν ἴδια κατεύθυνση τῆς καλλιέργειας τοῦ εθνικοῦ φρονήματος ἀνήκαν καὶ οἱ παντός εἶδους ἐκδόσεις τῶν ομογενῶν. Πολλὲς ἐφημερίδες που εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας στὶς χώρες υποδοχῆς υιοθετοῦσαν τὶς πολιτικές καὶ ιδεολογικὲς ἀναφορὲς τῶν ἀντίστοιχων ἐλλαδικῶν φύλλων, λαμβάνοντας μέρος στὶς ιδεολογικὲς ἀντιπαλότητες τοῦ πολιτικοῦ κόσμου στὴν Ἑλλάδα. Πάλι ο Παρασκευόπουλος, ἀναφερόμενος στὶς ἐλληνόγλωσσες ἐφημερίδες τῆς Αἰγύπτου, ἐπισημαίνει: «Αἱ ἐφημερίδες αὗται ἐκδίδονται τακτικώτατα, συντασσόμεναι ὑπὸ νέων δημοσιογράφων, ἐπιμελῶς παρακολουθούτων τὰ ἑλληνικά πράγματα καὶ ἀναρριπιζόντων ἐκάστοτε τό ἑθνικόν φρόνημα διὰ δημοσιευμάτων, πιστότατα ἀπηχούντων τὴν ἑθνικὴν συνείδησιν καὶ τῆς πατρίδος τό συμφέρον». Αὐτὸ τὸ κλίμα, που εἶχε διαμορφωθεῖ στοὺς κόλπους τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, διαταράχθηκε ἐντονα ἀπὸ τὶς εθνικὲς ἐντάσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Στὰ Βαλκάνια, στο βουλγαρικό καὶ τὸ ρουμανικό κράτος πρὶν ἀπὸ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον ἐξαιτίας τῶν εθνικῶν ἀντιπαλοτήτων, στὴ Ρωσία μετὰ τὴν Οκτωβριανὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1917, στὴν Αἴγυπτον μετὰ τὸ νασερικό ἐθνικὸν κίνημα τοῦ 1954, ἡ ἑλληνικὴ ομογένεια υποχρεώθηκε σὲ ἀναδίπλωσιν καὶ τελικὰ σὲ ἀναγκαστικὸ ἐπαναπατρισμὸ ἢ σὲ νέες μετοικεσίες σὲ ἄλλες ἐστίες τῆς ἑλληνικῆς Διοσποράς. Ἐκεῖ ὅπου ἀπουσίαζαν τέτοιου εἶδους πιέσεις, ὅπως στὴν Αυστραλία ἢ τὶς πολυεθνικὲς καὶ πολυπολιτισμικὲς Ἡνωμένες Πολιτείες, οἱ Ἕλληνες ἐνίσχυσαν τὴ θέση τοὺς μέσα στὸν κοινωνικὸ ἱστὸ τῶν τόπων υποδοχῆς.

Ἀρκετὰ διαφορετικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα που δίνει ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, περιγράφοντας τὴν ἐπίσκεψή του στὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τοῦ Λονδίνου τὸ 1870. Ἐκδηλώνει τὴν ἀπογοήτευσή του, ὅταν συναντᾷ στοὺς κόλπους τῆς ἰσχυρῆς ροπῇ γιὰ ἐνσωμάτωσιν στὴν ἀγγλικὴ κοινωνία: «Δυστυχῶς τὰ τέκνα αὐτῶν ἀκολουθοῦσι τὴν μοῖραν τῶν ἀποίκων. Ἡ τρίτη γενεὰ δὲν δύνα-

ται νά ανθῆξῃ εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῆς γλώσσης, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων καὶ τῶν αἰσθημάτων ἀκόμη τῆς χώρας, ἐν ᾗ γεννᾶται καὶ ἀνατρέφεται. Ἀπορροφᾶται ὑπ’ αὐτῆς καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐθνικότης ἐκλείπει». Καὶ ὅλα αὐτά, προφανῶς, ὡς τάση γιὰ κοινωνικὴ ἀνάδειξη, γιὰ πρόσκτηση κοινωνικοῦ κύρους, γιὰ κοινωνικὴ ἀποδοχὴ, κατὰ κανόνα ἀπὸ τὰ μέλη τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων. Με ἀνάλογο τρόπο καὶ ὁ Δημήτριος Βικέλας, ὁ “ατελής ἐμπορος” κατὰ τὸ δικό του αὐτοχαρακτηρισμό, εἶχε παρατηρήσει με διαφαινόμενη πικρία μερικὰ χρόνια νωρίτερα (ὅταν ἔμενε στὴ βρετανικὴ πρωτεύουσα, ἐργαζόμενος στὸν ἐμπορικὸ οἶκο τῶν ἀδελφῶν Μελά), ὅτι ἡ ἀνώτερη κοινωνία τοῦ Λονδίνου δὲν ἐπεδείκνυε διάθεση συναναστροφῆς με τὶς οἰκογένειες τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς πόλης, τοὺς ὁποῖους σχεδὸν τοὺς θεωροῦσε “ξένους”. Κατὰ συνέπεια οἱ γόνοι τῶν καλῶν ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν ὀφείλαν, προκειμένου νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν κοινωνία υποδοχῆς, νὰ ἀποστασιοποιηθοῦν ἀπὸ ὅσα τοὺς προσέδιδαν μιὰ ἐθνοτικὴ ταυτότητα ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τοὺς συνομηλίκους τοὺς Ἀγγλους. Πάντως τὸ φαινόμενο δὲν χαρακτηρίζε τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὁμογενῶν στὶς κοινωνίες τῆς Ανατολικῆς Μεσογείου. Εἰδὼ ἡ υιοθέτηση τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων τῶν κοινωνιῶν υποδοχῆς δὲν συνιστοῦσε με κανένα τρόπο πρόκριμα γιὰ κοινωνικὴ ἀνάδειξη.

Ενδεικτικὴ ὡς πρὸς τὶς τάσεις κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν Ελλήνων τῆς Ἀγγλίας εἶναι ἡ ὑπόθεση τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου στὸ Λονδίνο τὸ 1870. Ξεκίνησε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἰωάννη Βαλέτα, ιδιωτικοῦ δασκάλου γιὰ τοὺς γόνους τῶν μεγαλεμπόρων μέχρι τότε, καὶ με τὴν οικονομικὴ συνδρομὴ τῶν ἐλλήνων ὁμογενῶν. Καταρχὰς στὸ πρόγραμμα τῆς σχολῆς δόθηκε ἰδιαίτερη ἐμφαση στὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Παράλληλα ἡ δεδομένη σταδιοδρομία τῶν μαθητῶν στὸ ἐμπόριο ἀπαιτοῦσε τὴ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ μαθημάτων χοροῦ, ἴσως τὴν ἀναγκαίαν συμβολὴ τοῦ εκπαιδευτικοῦ προγράμματος γιὰ τὴ συναναστροφή τῶν νέων Ελλήνων με βρετανοὺς συνομηλίκους τοὺς. Ὡστόσο, ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν ἐγίνε δραματικὴ μετὰ τὸ 1878, με συνέπεια ἡ σχολὴ νὰ διακόψει τὴ λειτουργία της τὸ 1885. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπισήμανση τῶν ἐφόρων τῆς σχολῆς σὲ ἐκκλήσῃ τους, τῆς 22ας Δεκεμβρίου 1884, πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Σοφίας: «Ἡ ἐνταῦθα ἐλληνικὴ σχολή, διατηρηθεῖσα μέχρι τοῦδε διὰ τῆς συνδρομῆς, ἣν κάτ’ ἔτος ἐλάμβανε παρὰ τῶν φιλογενῶν Ἀδελφῶν τῆς Ἐκκλησίας, περιῆλθε τέλος πάντων εἰς τὴν ἀναπόφευκτον ἀνάγκην νὰ διαλυθῇ μετὰ τὸ τέλος τοῦ παρόντος σχολιακοῦ ἔτους. Διότι ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἤδη 17 μαθητῶν, ἐννέα μόνοι καταβάλλουσι πλήρη τὰ διδάκτρα, δύο δὲ τὸ ἥμισυ, καὶ ἕξ διδάσκονται δωρεάν, ὡς παντελῶς ἄποροι. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐννέα πρώτων τέσσαρες μέλλουσι ν’ ἀποφοιτήσωσι μετὰ τὸ τέλος τοῦ παρόντος ἔτους, ἄλλοι δ’ ἀντ’ αὐτῶν δὲν προσδοκᾶται νὰ προσέλθωσιν, ἢ περραιτέρω διατήρησις τῆς Σχολῆς φαίνεται οὕσα ἐκ τῶν ἀδυνάτων».

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ παράθεμα, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν νέων τῆς ἐλληνικῆς παροικίας τοῦ Λονδίνου δὲν θήτευσε στὴν ἐλληνικὴ σχολή. Προφανῶς οἱ περισσότεροι προτιμοῦσαν τὰ βρετανικὰ κολλέγια, ποὺ παρείχαν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἐκπαίδευση, ἀλλὰ, ἐπιπλέον, συνιστοῦσαν τὴ δίοδο γιὰ τὴν ευκολότερη ἐνσωμάτωση στὴν ἀνώτερη βρετανικὴ κοινωνία. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ εὐπορες οἰκογένειες φρόντιζαν νὰ ἐξασφαλίσουν στὰ παιδιά τους καλοὺς δασκάλους τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας κατ’ οἶκον. Εἶναι σίγουρο ὅτι, ἐπιλέγοντας τὴν παροχὴ ιδιωτικῶν μαθημάτων στὸ σπίτι, θεωροῦσαν ὅτι συμπλήρωναν τὰ δεδομένα κενὰ τῶν νεαρῶν μαθητῶν στὴν ἀπόκτηση ἐλληνικῆς παιδείας. Μόνο ποὺ αὐτὴ ἐξαντλοῦνταν στὴν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας, με φυσικὸ ἐπακόλουθο τὴ βαθμιαία υποχώρηση τῶν “ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν”.

Με ανάλογο τρόπο, στην περίπτωση της Μ. Βρετανίας, η δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας υπολειπόταν εμφανώς έναντι των κοινοτήτων σε άλλες χώρες του Εξωτερικού. Οι Έλληνες μεγαλέμποροι του Λονδίνου και γενικά των βρετανικών πόλεων υιοθέτησαν τις πολιτικές και ιδεολογικές συμπεριφορές της άρχουσας αστικής κοινωνίας της χώρας υποδοχής.

Οι δεσμοί με το εθνικό κέντρο

Είναι αυτονόητο ότι οι δεσμοί με το εθνικό κέντρο χαλάρωναν, όταν οι χώρες υποδοχής εφαρμόζαν πολιτικές υποχρεωτικής ενσωμάτωσης στον τοπικό κυρίαρχο κοινωνικό ιστό. Αυτό ήταν, άλλωστε, συνέπεια της όξυνσης του φαινομένου του εθνικισμού στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Για παράδειγμα στα Βαλκάνια, των εθνικών εντάσεων και διεκδικήσεων, η πολιτική του εκρουμανισμού και του εκβουλγαρισμού είχε δραματικές συνέπειες σε αρκετά τμήματα του παροικιακού Ελληνισμού, αφού όσοι δεν δέχτηκαν να υιοθετήσουν την υπηκοότητα των χωρών υποδοχής αναγκάστηκαν να απομακρυνθούν από τις εστίες που τους φιλοξενούσαν επί δεκαετίες.

Πάντως η σχέση των Ελλήνων της Διασποράς με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ήταν, κατά γενική έννοια, στενή. Οι περισσότεροι ιστορικοί θεωρούν ότι υπήρχε συνεχής ανατροφοδότηση των δεσμών των Ελλήνων του Εξωτερικού με το εθνικό κέντρο. Κορυφαία, ίσως, έκφραση αυτής της σχέσης ήταν αναμφισβήτητα η ανάδειξη του αλυτρωτικού ζητήματος. Είναι σαφές ότι ο τρόπος σχηματισμού του ελληνικού βασιλείου το 1830 έπαιξε καθοριστικό ρόλο ως προς αυτό. Το γεγονός, δηλαδή, ότι στο ανεξάρτητο κράτος, που συγκροτήθηκε μετά τη συνθήκη του Λονδίνου, δεν συμπεριλήφθηκαν ευρείες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία, Κρήτη, νησιά βορείου και ανατολικού Αιγαίου, Επτάνησα), περιοχές που είχαν τροφοδοτήσει στο μέγιστο βαθμό το ρεύμα της μετακίνησης προς το Εξωτερικό, απέφερε μια σταθερή υποστήριξη του παροικιακού Ελληνισμού στο ζήτημα της προσάρτησης των αλύτρωτων περιοχών στον εθνικό κορμό. Είτε σε διπλωματικούς χειρισμούς και ελιγμούς είτε σε περιπτώσεις στρατιωτικών συγκρούσεων, οι ελληνικές κυβερνήσεις προσέβλεπαν πάντοτε στην ενίσχυσή τους από τους ομογενείς. Η οικονομική ευρωστία των τελευταίων, αλλά και η επιρροή που μπορούσαν να ασκήσουν στις χώρες υποδοχής, τους αναδείκνυε πολύτιμους συμπαραστάτες του εθνικού κέντρου στον αγώνα για την προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων.

Ας αναφερθούν δειγματοληπτικά όσα γράφει ο Γ. Π. Παρασκευόπουλος για την προσωπικότητα του Σπυρίδωνα Καραβία, ιθακήσιου γιατρού στο Γαλάτσι της Ρουμανίας: «Εἰς τὰ ἔθνικα πράγματα ἐνθουσιώδης, μεγαλόδωρος, ἀνεξάντλητος. Ὅσάκις τὸν ἐπεσκεπτόμην εἰς τὸν φιλόξενον οἶκον του, πάντοτε τὸν λόγον ἔφερε ἐπὶ τῶν ἔθνικων ζητημάτων. Τὸν ἐνθυμοῦμαι δὲ μετὰ πόσου πόνου μοῦ ὠμίλει περὶ τοῦ κατηφόρου εἰς τὸν ὅποιον ἢ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάς κυλίεται [...] ἀπεθαρρύνθη δ' ἔτι μᾶλλον διὰ τὸ μέλλον τῆς πατρίδος, ὅταν ἐξέλειπε τῆς πολιτικῆς σκηνῆς τὸ εἶδωλόν του, ὁ μέγιστος τῶν νεωτέρων πολιτικῶν τῆς Ἑλλάδος, ὁ Τρικούπης».

Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν συχνή η προσφυγή του ελληνικού κράτους στις οργανώσεις των Ελλήνων του Εξωτερικού, προκειμένου οι τελευταίοι να συνδράμουν οικονομικά στην προετοιμασία του στρατεύματος, την ενίσχυση των στρατιωτικών δαπα-

νών, τα έξοδα συντήρησης εθελοντικών σωμάτων, την εξασφάλιση πολεμοφοδίων των επιστράτων και τη μεταφορά τους στους τόπους των συγκρούσεων. Για παράδειγμα, σε όλες τις φάσεις του Κρητικού Ζητήματος, όσο και στην περίοδο της όξυνσης του Μακεδονικού Αγώνα, δημιουργήθηκαν οργανώσεις στις ελληνικές παροικίες με αντικείμενο τη συγκέντρωση χρημάτων, αλλά και την καλλιέργεια ευνοϊκού κλίματος στις κυβερνήσεις των τόπων εγκατάστασης υπέρ των ελληνικών θέσεων.

Αλλά και πέρα από την υποστήριξη στις εθνικές διεκδικήσεις, η παρουσία των ομογενών στις κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις της Ελλάδας ήταν έντονη, με κύρια μορφή έκφρασης τον ευεργετισμό και τη φιλανθρωπία. Η αναβίωση π.χ. των Ολυμπιακών Αγώνων συνδέεται με την τεράστια οικονομική συμβολή του επιχειρηματία της Αιγύπτου Γεωργίου Αβέρωφ. Το υπογραμμίζει η συνεισφορά του στην κατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου, που συνιστούσε το μεγαλύτερο, από άποψη κόστους, έργο της κυβέρνησης του Θεόδωρου Δεληγιάννη, το 1896. Ανάλογης σημασίας ήταν η περίπτωση της ανέγερσης –με δαπάνες του Ευαγγέλη Ζάππα– του Ζαππείου, που θα χρησιμοποιούνταν για να στεγάσει τις *Εκθέσεις των Ολυμπίων* και την προβολή της εθνικής οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας του 19ου αιώνα. Συναντούμε, εξάλλου, πλείστα παραδείγματα αυτής της συμβολής σε ποικίλα ιδρύματα κοινωφελούς χαρακτήρα: Τοσίτσειο, Βαρβάκειο, Αρσάκειο, Κοργιαλέντειο, Βαλλιάντειο, Ιωνίδειο, Δρομοκαϊτειο Νοσοκομείο, Ευγενίδειο Ίδρυμα, Εμπειρίκειο Γηροκομείο, Βαλλιάντειο Εθνική Βιβλιοθήκη κ.λπ.

Η ίδρυση σχολών από τους ομογενείς, η χρηματοδότηση της λειτουργίας ευαγών ιδρυμάτων, η θέσπιση κληροδοτημάτων για κοινωφελείς σκοπούς, όλες αυτές οι αναρίθμητες πρωτοβουλίες των ελλήνων μεγαλοεπιχειρηματιών της διασποράς και μεταναστών, με δεδομένες ιδεολογικές απολήξεις αστικής συμπεριφοράς, υπογραμμίζουν τους ακατάλυτους δεσμούς των ομογενών με το εθνικό κέντρο.

Γ. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Αλέξανδρος Κιτροέφ

Χρονικά και γεωγραφικά όρια, αίτια και μεγέθη

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έφερε σταδιακά την αύξηση της μετανάστευσης από την Ελλάδα, που είχε διακοπεί, ουσιαστικά, από το 1939. Ενώ, όμως, είχε σημειωθεί κάποια ύφεση στη μετανάστευση την περίοδο του μεσοπόλεμου, σημειώθηκε νέα και αισθητή αύξηση στα μεγέθη της μετανάστευσης, ιδίως με το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1949. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 η ετήσια μετανάστευση ξεπερνά τα 30.000 άτομα, κορυφώνεται στους περίπου 117.000 μετανάστες το 1965 και από τότε πέφτει σταδιακά στους περίπου 20.000 το 1976 και συνεχίζει μετέπειτα την πτωτική της τάση.

Στοιχείο που δίνει ιδιαίτερο χαρακτήρα στη μεταπολεμική μετανάστευση είναι η κατεύθυνσή της σε διαφορετικές χώρες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, οπότε και οι αριθμοί Ελλήνων που μεταναστεύουν μειώνονται σημαντικά. Με το τέλος του εμφυλίου έχουμε τη μαζική έξοδο πολιτικών προσφύγων, που υπολογίζονται, συνολικά, περίπου σε 100.000 άτομα και κατευθύνονται στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Στη δεκαετία του 1950 σημειώνεται σημαντική υπερπόντια μετανάστευση: συνολικά μισό εκατομμύριο Ελλήνων προς την Αυστραλία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά. Από το 1960 αρχίζει και ένα ρεύμα προς τη Δυτική Ευρώπη, κυρίως προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία, η οποία ως το 1976 δέχτηκε πάνω από 620.000 Έλληνες. Μετά τη συνθήκη του Μάαστριχτ, του 1992, σημειώθηκε και πάλι αύξηση στον αριθμό των ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία.

Τα βασικά αίτια της τεράστιας αυτής δημογραφικής εκροής από την Ελλάδα ήταν οικονομικά. Πιο συγκεκριμένα, η οικονομία της χώρας ήταν σε πολύ αδύναμη θέση το 1950, μετά μία δεκαετία πολέμου, καταστροφών και κοινωνικών αναταραχών που είχε προηγηθεί. Η ανοικοδόμηση της χώρας προχώρησε σχετικά αργά, και το 1961, για παράδειγμα, υπήρχε ακόμα σημαντική ανεργία, 6% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, δηλαδή πάνω από 200.000 άτομα. Η σταδιακή μείωση των εργαζομένων στον αγροτικό τομέα σήμανε και τη μαζική εγκατάλειψη της υπαίθρου, αλλά οι βιομηχανίες και οι βιοτεχνίες στα αστικά κέντρα, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη δεν ήταν ανεπτυγμένες αρκετά, ώστε να μπορέσουν να απορροφήσουν το πλεονάζον ανθρώπινο δυναμικό. Ούτως ή άλλως, το κατά κεφαλήν εισόδημα της Ελλάδας ήταν ένα από τα πιο χαμηλά στη Δυτική Ευρώπη. Το αγροτικό εισόδημα ήταν ιδιαίτερα χαμηλό στις πλέον απομακρυσμένες από το κέντρο περιφέρειες της χώρας, όπως ήταν τότε τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, η Θράκη, η Ήπειρος και η Μακεδονία. Τα στοιχεία δείχνουν πως αυτές οι περιοχές γνώρισαν και τους μεγαλύτερους αριθμούς μεταναστών. Για παράδειγμα κατά την περίοδο 1962-1971 στην Ήπειρο οι μετανάστες αντιπροσώπευαν το 16,32% του πληθυσμού, στη Θράκη το 15,8%, στη Μακεδονία το 15,6%, ενώ στην περιφέρεια της Αθήνας το 7,25% και στη Στερεά Ελλάδα μόλις το 3,52%.

Μια δεύτερη σειρά αιτιών που προκάλεσαν τη μετανάστευση, σε μικρότερη, βέβαια, έκταση από τους παραπάνω λόγους, ήταν οι αδυναμίες του εκπαιδευτικού συστήματος και

του τομέα της επιστήμης και της τεχνολογίας. Το ελληνικό πανεπιστημιακό σύστημα δεν ήταν σε θέση να απορροφήσει όλους τους νέους που είχαν τις δυνατότητες να σπουδάσουν ή δεν ικανοποιούσε τις απαιτήσεις για φοίτηση σε ορισμένους κλάδους· επιπλέον, είχε μεγάλες αδυναμίες στην προσφορά μεταπτυχιακών σπουδών. Οι επαγγελματικοί τομείς στο χώρο της επιστήμης και της τεχνολογίας είχαν παρόμοιες δυσκολίες απορρόφησης εξειδικευμένων επαγγελματιών, και έτσι η Ελλάδα έγινε θύμα του γνωστού φαινομένου της απώλειας “εγκεφάλων”, οι οποίοι εύρισκαν θέσεις εργασίας στο Εξωτερικό.

Τέλος, οι πολιτικές συνθήκες της χώρας οδήγησαν, κατά περιόδους, στην επιλογή της ξενιτιάς. Προφανώς η φυγή στο τέλος του εμφυλίου πολέμου ήταν αποτέλεσμα της ήττας της Αριστεράς και της πολιτικής πόλωσης που επικρατούσε. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η πόλωση, στο βαθμό που συνεχίστηκε στη δεκαετία του 1950, επηρεάζοντας και τις δυνατότητες εξεύρεσης εργασίας κ.λπ., αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα που ενθάρρυνε τη μετανάστευση μερίδας του πληθυσμού. Το ίδιο συνέβη, σε μικρότερη κλίμακα, και κατά την περίοδο της δικατορίας του 1967-1974.

Η Αυστραλία ήταν τώρα ο νέος κύριος προορισμός των ελλήνων μεταναστών. Σε αυτό συνετέλεσε η πολιτική της αυστραλιανής κυβέρνησης, που μετά το 1945 αποφάσισε να ανοίξει τις πόρτες της χώρας σε ευρωπαίους μετανάστες για να ενισχύσει την οικονομική ανάπτυξή της. Η μετανάστευση από την Ελλάδα κορυφώθηκε στην περίοδο 1961-1966, κατά την οποία περίπου 69.000 Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Αυστραλία. Οι Έλληνες της χώρας αυτής έφτασαν τους 77.333 το 1961 και τους 160.200 το 1971. Στη συνέχεια το μεταναστευτικό ρεύμα μειώθηκε και πάλι δραστικά, ενώ ήδη είχε αρχίσει τάση παλιννόστησης προς την Ελλάδα.

Για το συνολικό αριθμό των Ελλήνων στην Αυστραλία, μετά το τέλος του μεταναστευτικού ρεύματος στη δεκαετία του 1970, συμπεριλαμβανομένων και όσων γεννήθηκαν εκεί, μία από τις ασφαλέστερες πηγές είναι η αυστραλιανή απογραφή του 1986, που αναφέρει πως ο συνολικός πληθυσμός ελληνικής καταγωγής στη χώρα ήταν 137.611 άτομα (70.687 άνδρες και 66.924 γυναίκες) πρώτης γενιάς (δηλαδή γεννημένοι στην Ελλάδα) και 137.688 άτομα δεύτερης γενιάς (δηλαδή γεννημένοι στην Αυστραλία με έναν ή και τους δύο γονείς γεννημένους στην Ελλάδα). Το σύνολό τους ανέρχεται σε 275.299 άτομα. Επιπλέον, στην ερώτηση «Ποια είναι η καταγωγή σας», 336.782 άτομα απάντησαν ότι έχουν ελληνική καταγωγή (πρόκειται προφανώς για αριθμό που περιλαμβάνει τρίτης γενιάς Έλληνες). Στην απογραφή του 2001, 376.000 δήλωσαν πως έχουν ελληνική καταγωγή.

Όπως η Αυστραλία, έτσι και ο Καναδάς γνώρισε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο, και προσάρμοσε ανάλογα την πολιτική υποδοχής των μεταναστών. Το ρεύμα από την Ελλάδα άρχισε το 1952, μετά την καθιέρωση της σχετικής καναδικής νομοθεσίας. Το 1957 έφτασαν στη χώρα 6.000 Έλληνες και οι ετήσιες αφίξεις αυξήθηκαν περίπου στις 10.000 το 1968. Άρχισαν να μειώνονται πάλι μετά το 1971, όταν έφθασαν 6.000 Έλληνες. Συνολικά, ως τα τέλη της δεκαετίας του 1970, είχαν μεταναστεύσει γύρω στους 124.000. Η καναδική απογραφή του 1981 έδειξε πως 154.365 κάτοικοι του Καναδά ήταν ελληνικής καταγωγής. Η απογραφή του 1986 έδειξε μικρή αύξηση λόγω γεννήσεων, με τον πληθυσμό ελληνικής καταγωγής να ανέρχεται στα 177.315 άτομα.

Η μετάβαση μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταπολεμικά γνώρισε αρκετές διακυμάνσεις· καταρχάς ίσχυαν ακόμα οι περιορισμοί που είχαν εφαρμοστεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Ωστόσο, με νέα νομοθεσία του 1965, άνοιξαν και πάλι οι πύλες των ΗΠΑ στους μετανάστες. Εξάλλου είχε επιτραπεί και η είσοδος ελλήνων μεταναστών

στις αρχές της δεκαετίας του 1950, εφόσον ήταν συγγενείς ήδη εγκατεστημένων ή είχαν εκτοπιστεί από τις εστίες τους στη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων της περασμένης δεκαετίας. Έτσι λοιπόν, μέχρι το 1956, χρονιά που κορυφώθηκαν οι αφίξεις, φτάνοντας τις 9.000 περίπου, είχαν μεταναστεύσει συνολικά στις Ηνωμένες Πολιτείες σχεδόν 40.000 Έλληνες. Την περίοδο 1957-1965 το σύνολο ήταν μικρότερο σχετικά, περίπου 30.000, αλλά οι αριθμοί αυξήθηκαν σημαντικά όταν τέθηκε σε εφαρμογή η νομοθεσία του 1965. Από το 1966 μέχρι το 1974, όταν ελαττώθηκε σημαντικά η εκροή από την Ελλάδα, είχαν εισέλθει πάνω από 85.000. Έτσι, λοιπόν, ο συνολικός αριθμός των ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ από το τέλος του πολέμου ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ήταν περίπου 155.000 άτομα. Η μείωση της μετανάστευσης φαίνεται καθαρά από τα στοιχεία για τη δεκαετία 1981-1990, που δείχνουν πως το σύνολο μεταναστών από την Ελλάδα ήταν μόλις 30.000. Βέβαια το σύνολο των ατόμων ελληνικής καταγωγής στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα, περίπου 1.100.000, είναι πολύ μεγαλύτερο λόγω της μεγάλης μετανάστευσης που είχε σημειωθεί στην πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο.

Η μετανάστευση στη Γερμανία, και σε μικρότερο μέγεθος σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης (π.χ. το Βέλγιο και τη Σουηδία) πήρε μεγάλη έκταση στις αρχές της δεκαετίας του 1960, και άρχισε να ελαττώνεται σταδιακά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου η Γερμανία δέχθηκε πάνω από 620.000 έλληνες “φιλοξενούμενους εργάτες” (Gastarbeiter) και ο αριθμός αυτός αποτέλεσε τη μερίδα του λέοντος του συνόλου της ελληνικής μεταπολεμικής μετανάστευσης. Ακόμα και σήμερα τα άτομα ελληνικής καταγωγής στη Γερμανία υπολογίζονται γύρω στους 352.000. Οι Έλληνες της Γερμανίας συνιστούν τη δεύτερη μεγαλύτερη εθνότητα από κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη χώρα αυτή, και αποτελούν το 4,8% των αλλοδαπών στην Γερμανία. Οι Έλληνες στη Σουηδία –που δέχτηκε έλληνες εργάτες, φοιτητές και πολιτικούς πρόσφυγες από το 1968– φτάνουν σήμερα τα 20.000 άτομα περίπου. Οι διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που συνέβαλλαν στην αύξηση της μετανάστευσης από την Ελλάδα προς την Ε.Ε., διευκόλυναν και την παραμονή των Ελλήνων στη Γερμανία. Τέλος, πανεπιστημιακή έρευνα στην Αγγλία διαπίστωσε πως 35.000 άτομα, που είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, ζούσαν στη Βρετανία το 2001.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι τα κυριότερα ρεύματα μεταπολεμικής μετανάστευσης από την Ελλάδα σημειώθηκαν μέχρι και τη δεκαετία του 1970, με κύριους προορισμούς (και με στρογγυλεμένους επίσημους αριθμούς) την Αυστραλία (138.000), τον Καναδά (177.000), τις Ηνωμένες Πολιτείες (155.000) και τη Γερμανία (620.000).

Παλαιά και νέα παροικιακά κέντρα

Ιστορικά, η ελληνική εγκατάσταση στο Εξωτερικό είχε πάντοτε αστικό χαρακτήρα. Το ίδιο ισχύει και για τη μεταπολεμική περίοδο, με τους μετανάστες να εγκαθίστανται στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις. Στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών και του Καναδά οι μετανάστες εγκαταστάθηκαν στις πόλεις όπου υπήρχε ήδη σημαντική ελληνική παρουσία. Στην Αυστραλία και τη Γερμανία έχουμε την ανάδειξη νέων παροικιακών κέντρων. Με τη συγκέντρωσή τους σε συγκεκριμένες περιοχές, οι μετανάστες δημιούργησαν τις λεγόμενες “Ελληνουπόλεις”.

Οι Έλληνες που ταξίδευαν στις ΗΠΑ κατευθύνθηκαν κυρίως προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της ανατολικής ακτής της χώρας, τη Νέα Υόρκη, τη Βοστώνη, τη Φιλαδέλφεια και την Ουάσινγκτον, καθώς και στη βορειοκεντρική μεγαλούπολη, το Σικάγο. Σε μικρότερο

βαθμό έχουμε και την παρουσία νέων μεταναστών στην υπόλοιπη χώρα, ιδίως την Καλιφόρνια, που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη μεταπολεμικά. Σημειώνουμε επίσης πως σταδιακά, περίπου από τη δεκαετία του 1970 και εξής, χάρη στην κοινωνική άνοδο που γνωρίζουν, οι Έλληνες μεταφέρονται βαθμιδόν από το κέντρο στα προάστια των μεγάλων πόλεων.

Η προτίμηση που έδειξαν οι περισσότεροι μετανάστες στις ΗΠΑ για τη Νέα Υόρκη σήμαινε πως μεταπολεμικά η πόλη αυτή αντικατέστησε το Σικάγο ως το αστικό κέντρο με το μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων στην Αμερική. Σύμφωνα με την απογραφή των ΗΠΑ του 2000, τα άτομα ελληνικής καταγωγής στη μητροπολιτική Νέα Υόρκη ήταν 160.000 – σχεδόν το 1% του συνόλου. Πολλοί από όσους εγκαταστάθηκαν στη Νέα Υόρκη συγκεντρώθηκαν στη συνοικία *Αστόρια* της περιοχής Κούνινς, και δημιούργησαν μία από τις μεγαλύτερες “Ελληνιπόλεις” στην ιστορία της ελληνικής Διασποράς. Στην περίοδο της ακμής της, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η Αστόρια είχε περίπου 25.000 Έλληνες, που ζούσαν σε μια περιοχή μερικών τετραγωνικών χιλιομέτρων. Μια πραγματική “Ελληνούπολη”, η Αστόρια είχε εκατοντάδες ελληνικής ιδιοκτησίας μαγαζιά και επιχειρήσεις, ακόμα και κινηματογράφους (που έπαιζαν ελληνικές ταινίες), εκκλησίες, σχολεία και διάφορους ελληνικούς συλλόγους. Παρόλο που διατηρεί το χαρακτήρα της, η ελληνική παρουσία στην Αστόρια άρχισε σταδιακά να αποδυναμώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1990.

Το Σικάγο δέχτηκε σχετικά λιγότερους Έλληνες μετανάστες, και από πρώτη “ελληνική” πόλη στις ΗΠΑ πέρασε στη δεύτερη θέση, μετά τη Νέα Υόρκη. Η απογραφή του 2000 δείχνει 94.000 άτομα ελληνικής καταγωγής στη μητροπολιτική περιοχή του Σικάγου. Οι νέοι μετανάστες συγκεντρώθηκαν αρχικά στην παλιά και ιστορική “Ελληνούπολη”, που βρισκόταν δυτικά του κέντρου της πόλης. Αλλά η περιοχή, όπου ζούσαν και άλλες εθντικές ομάδες, όπως οι Ιταλοί, απαλλοτριώθηκε από το Δήμο για την εγκατάσταση πανεπιστημιούπολης, και έτσι οι Έλληνες διασκορπίστηκαν σε άλλες περιοχές της πόλης και τα προάστια. Παρέμειναν ανέπαφα λίγα τετράγωνα της παλιάς συνοικίας, όπου στεγάζονται σήμερα μαγαζιά ελληνικής ιδιοκτησίας, κυρίως εστιατόρια.

Οι μετανάστες στον Καναδά εγκαταστάθηκαν κυρίως στις πόλεις Τορόντο και Μόντρεαλ. Το 1981 υπήρχαν 65.000 Έλληνες στο Τορόντο, και το 2001 πάνω από 85.000. Η αύξηση οφείλεται κυρίως στις γεννήσεις, αφού η μετανάστευση είχε ήδη μειωθεί σημαντικά. Το Τορόντο διαθέτει τη δεύτερη σε μέγεθος “Ελληνούπολη”, στη Βόρεια Αμερική, μετά την Αστόρια, γύρω από τη λεωφόρο Ντάνφορθ, λίγο βόρεια από το κέντρο της πόλης. Σχετικά κοντά στο Τορόντο, στις πόλεις Χάμιλτον και Λόντον, βρίσκονται αντίστοιχα 5.000 και 4.000 Έλληνες. Στο Μόντρεαλ βρίσκεται η δεύτερη σε μέγεθος ελληνική παρουσία στον Καναδά. Εκεί ήταν 48.000 Έλληνες το 1981, και το 2001 ο αριθμός τους είχε αυξηθεί στους 56.000. Ένα μέρος είναι συγκεντρωμένο γύρω από τη λεωφόρο Παρκ, στα βορειανατολικά της πόλης.

Η Μελβούρνη είναι η πόλη της Αυστραλίας που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων σε όλη τη σύγχρονη ελληνική Διασπορά. Σχεδόν ένας στους δύο Ελληνοαυστραλούς κατοικεί στη Μελβούρνη, συνολικά περίπου 176.000.

Στη Γερμανία οι περισσότεροι Έλληνες είναι συγκεντρωμένοι στο Ντίσελντορφ, το Αμβούργο, το Ανόβερο, το Βερολίνο, την Κολωνία, το Μόναχο, το Ντόρτμουντ, τη Στουτγάρδη και τη Φραγκφούρτη. Στη Βρετανία, πάνω από 10.000 Έλληνες ζουν στην ευρύτερη περιοχή του Λονδίνου, οι περισσότεροι στα δυτικά διαμερίσματα (π.χ. Χάιντ Παρκ, Ρίτζεντς Παρκ, Τσέλσι, Κένσινγκτον και Χόλμπορν) και οι υπόλοιποι στις πόλεις Σάντερλαντ, Μάντσεστερ και Μπέρμιγχαμ.

Εκκλησία και κοινοτική οργάνωση

Η κοινοτική οργάνωση, το σχολείο, η εκκλησία και η αλληλοβοήθεια αποτελούν τους βασικούς θεσμούς που διατηρούν και αναπαράγουν την ελληνικότητα και την κοινωνική συνοχή των Ελλήνων της Διασποράς. Η “Κοινότητα” παίζει συνήθως τον κεντρικό ρόλο στη παροικιακή ζωή, με παράδειγμα τη δομή των παλαιότερων ελληνικών παροικιών, όπως για παράδειγμα στην Αίγυπτο και τη Μαύρη Θάλασσα. Σύμφωνα με την παράδοση αυτή, ομάδες ελλήνων παροίκων, συνήθως όσοι είχαν την απαραίτητη οικονομική δυνατότητα να ασχοληθούν με “τα κοινά”, ίδρυναν κοινοτικές οργανώσεις σε κάθε πόλη, και στη συνέχεια η κοινότητα ίδρυε και διαχειριζόταν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, σχολεία, εκκλησίες, πολιτιστικά σωματεία και φιλανθρωπικά ιδρύματα (όπως για παράδειγμα νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία).

Το μοντέλο αυτό ακολουθήθηκε ακόμη και σε πόλεις με σχετικά μικρό αριθμό Ελλήνων. Οι μετανάστες είτε δημιούργησαν κοινοτικές οργανώσεις ή ενσωματώθηκαν στις οργανώσεις που είχαν ήδη δημιουργηθεί στις χώρες όπου εγκαταστάθηκαν. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη Μελβούρνη, προϋπήρχε κοινοτική οργάνωση, και η νέα εισροή αύξησε την εμβέλειά της, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στη Γερμανία, δημιουργήθηκαν νέες κοινοτικές οργανώσεις, με βάση πάντοτε το ιστορικό μοντέλο.

Σαφώς και υπήρχαν ιδιομορφίες στη φύση της κοινοτικής ζωής κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η πιο σημαντική έγκειται στο γεγονός ότι οι περισσότερες χώρες υποδοχής παρείχαν κοινωνικές υπηρεσίες και συντάξεις, και συνεπώς, με λίγες μόνο εξαιρέσεις, δεν χρειάζονταν ελληνικά νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και γηροκομεία. Από την άλλη πλευρά όμως, επειδή ακριβώς οι χώρες υποδοχής μεταπολεμικά έτειναν στην αφομοίωση των μεταναστών –με εξαίρεση τη Γερμανία– έχουμε ακόμη πιο έντονη δραστηριότητα των κοινοτήτων σε άλλους τομείς: την εκπαίδευση και την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.

Η μεγαλύτερη κοινοτική οργάνωση στον Καναδά, η Ελληνική Κοινότητα του Μητροπολιτικού Τορόντο, αποτελεί αντιπροσωπευτικό δείγμα των δραστηριοτήτων των ελληνικών κοινοτήτων της Διασποράς κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Ιδρύθηκε το 1911 και με την εισροή μεταναστών συστάθηκε ως εταιρεία το 1965 και μετατράπηκε επίσημα σε μη κερδοσκοπικό φιλανθρωπικό οργανισμό. Διοικείται από 36 μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, που εκλέγονται κάθε δύο χρόνια από τα μέλη του οργανισμού και από 3 αντιπροσώπους εθνοτοπικών συλλόγων της ευρύτερης περιοχής του Τορόντο. Η Κοινότητα προσφέρει πολλές υπηρεσίες στα μέλη της και την παροικία, όπως προγράμματα κοινωνικής ενσωμάτωσης, θρησκευτικές και κοινωνικές υπηρεσίες, ειδικές υπηρεσίες για ηλικιωμένους, τη νεολαία και τις γυναίκες, ελληνόγλωσση παιδεία, αθλητικά προγράμματα και πολιτιστικές δραστηριότητες. Οι στόχοι της Ελληνικής Κοινότητας του Μητροπολιτικού Τορόντο περιλαμβάνουν τη διατήρηση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας, την προώθηση του ελληνικού πολιτισμού και των ελληνικών παραδόσεων, τη συσπείρωση και αντιπροσώπευση της παροικίας της ευρύτερης περιοχής του Τορόντο (άτομα και πρωτοβάθμιους οργανισμούς), την προσφορά φιλανθρωπικής βοήθειας και την εξεύρεση των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την ενίσχυση όλων των δραστηριοτήτων του οργανισμού.

Η Ελληνική Κοινότητα του Μητροπολιτικού Τορόντο διαθέτει και διαχειρίζεται τέσσερις ελληνορθόδοξες εκκλησίες (Αγίου Δημητρίου, Αγίας Ειρήνης Χρυσοβαλάντου, Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και Αγίου Ιωάννη), ένα Πολιτιστικό Κέντρο, ένα Κέντρο Νεότητας και ένα Κέντρο Κοινωνικών Υπηρεσιών. Τα βράδια και τα Σάββατα λειτουργούν, επίσης, σε διάφορες τοποθεσίες στο Τορόντο, περίπου 110 τάξεις για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας, συμπεριλαμβανομένης και της διδασκαλίας των ελληνικών ως δεύτερης γλώσσας για συζύγους σε μικτούς γάμους, και άλλους ενδιαφερομένους. Τα σχολεία της Κοινότητας παρακολουθούν 1.400 μαθητές. Η Κοινότητα απασχολεί 25 υπαλλήλους πλήρους απασχόλησης και γύρω στους 115 μερικής απασχόλησης. Επιδοτεί, επίσης, ένα τριετές πρόγραμμα διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας στα Πανεπιστήμια του Τορόντο και του Γιορκ.

Παρόμοιες δραστηριότητες αναλαμβάνουν δεκάδες άλλες κοινότητες Ελλήνων που ζούν στο Εξωτερικό. Αξίζει ξεχωριστή μνεία το φεστιβάλ *Αντίποδες*, που οργανώνει η Ελληνική Κοινότητα στη Μελβούρνη. Πρόκειται για ετήσια εκδήλωση προβολής του ελληνικού πολιτισμού, που ξεκίνησε το 1987 και έχει γίνει ένα από τα κυριότερα πολιτιστικά γεγονότα της Μελβούρνης. Περιλαμβάνει ευρεία κλίμακα εκδηλώσεων, από φεστιβάλ κινηματογράφου μέχρι παραδοσιακό ελληνικό γλέντι.

Πέρα από την κατά τόπους κοινοτική οργάνωση, έχουμε και την ίδρυση, σε ορισμένες χώρες, δευτεροβάθμιων οργανώσεων (ομοσπονδιών). Αυτό αφορά ιδιαίτερα στη Δυτική Ευρώπη, όπου οι ομογενείς ήταν πολιτικοποιημένοι και είχαν αποκτήσει κάποια πείρα από συνδικαλιστικές οργανώσεις πριν μεταναστεύσουν. Η Ομοσπονδία Ελληνικών Συλλόγων και Κοινοτήτων Σουηδίας δημιουργήθηκε το Δεκέμβριο του 1972 από 5 συλλόγους, και στην κορύφωση της ακμής της, την περίοδο 1980-1981, είχε φτάσει να συμπεριλαμβάνει 52 συλλόγους και κοινότητες, στις οποίες ήταν οργανωμένοι 10.000 Έλληνες, από τους 22.000, συνολικά τότε, της Σουηδίας. Εκείνη ακριβώς την περίοδο της άνθησης της Ομοσπονδίας, αμέσως μετά το 1981, πολλοί από τους Έλληνες της Σουηδίας –και μεταξύ αυτών και στελέχη της Ομοσπονδίας– επέστρεψαν στην Ελλάδα, με συνέπεια να αρχίσει και η καθοδική πορεία της, που συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια, και μόνο το τελευταίο διάστημα έχει σταθεροποιηθεί. Σήμερα στην Ομοσπονδία ανήκουν 40 κοινότητες, που συσπειρώνουν περίπου 8.000 μέλη.

Η Ομοσπονδία Ελληνικών Κοινοτήτων στη Γερμανία, που περιλαμβάνει πάνω από 100 κοινοτικές οργανώσεις, είναι αναμφίβολα η πλέον δραστήρια οργάνωση στο πεδίο αυτό σε ολόκληρη την ελληνική Διασπορά. Ιδρύθηκε το 1965 με την άνοδο της μετανάστευσης στη Γερμανία, και το 2005 διοργάνωσε το 19ο τακτικό της συνέδριο. Διατηρεί στενούς δεσμούς με το εθνικό κέντρο και διαθέτει την ανάλογη πολιτικοποίηση, με παρατάξεις κ.λπ., αλλά παράλληλα έχει να επιδείξει άριστη ενημέρωση και γνήσιο προβληματισμό για το μέλλον των Ελλήνων στη Γερμανία, τις σχέσεις τους με την Ελλάδα και την ελλαδική πολιτική απέναντι στη Διασπορά.

Η οργάνωση του Ελληνισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες ακολούθησε διαφορετικό δρόμο. Εκεί η εκκλησία κατάφερε να επισκιάσει τις κοινότητες και να επιβληθεί ως η κύρια οργάνωση στον ελληνοαμερικανικό χώρο. Αυτό συνέβη διότι, ιστορικά, η έλλειψη αστικής τάξης στις αρχές του 20ού αιώνα δεν επέτρεψε την εδραίωση ισχυρών κοινοτικών οργανώσεων. Επιπλέον, όταν εμφανίστηκαν μεσοαστικά στρώματα ανάμεσα στην ομογένεια των ΗΠΑ, στην περίοδο του μεσοπολέμου, το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι Ελληνοαμερικανοί προερχόταν από τις πιέσεις για αφομοίωση και απόκτηση αμερικανικής ιθαγένειας. Έτσι, λοιπόν, οι προσπάθειες των ηγετών της ομογένειας κινήθηκε προς τη δημιουργία δύο μεγάλων οργανώσεων, της ΑΧΕΠΑ και της ΓΚΑΠΑ, που υιοθέτησαν διαφορετική στάση απέναντι στο φλέγον ζήτημα της αφομοίωσης, η πρώτη υπέρ και η δεύτερη κατά, σε γενικές γραμμές. Αυτό οδήγησε στο να παραμεληθεί ο θεσμός της τοπικής κοινότητας, κατά την εποχή, μάλιστα, που η Ελληνορθόδοξη Αρχιεπισκοπή έκανε σημαντικά οργανωτικά βήματα αυτόνομα, με την έμμεση υποστήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το αποκορύφωμα αυτών των τάσεων ήταν η πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Ιακώβου, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, να θέσει υπό τον έλεγχο της Εκκλησίας τις τοπικές κοινότητες, μετατρέποντάς τις, ουσιαστικά, σε ενορίες. Επιπλέον, έχοντας επικεφαλής τον δραστήριο και χαρισματικό Ιάκωβο, η Αρχιεπισκοπή αύξησε θεαματικά το κύρος της στους κόλπους της ομογένειας, με αποτέλεσμα οι αμερικανικές κυβερνήσεις, υπολογίζοντας το σημαντικό ρόλο που παίζει η θρησκεία στη δημόσια ζωή της χώρας, να θεωρήσουν τον Αρχιεπίσκοπο ως ανεπίσημο ηγέτη των Ελληνοαμερικανών.

Η Αρχιεπισκοπή, όταν ιδρύθηκε το 1922 με έδρα τη Νέα Υόρκη, κάλυπτε όχι μόνο τις ΗΠΑ, αλλά ολόκληρη τη Βόρεια και Νότια Αμερική. Το 1996, με την παραίτηση του Αρχιεπισκόπου Ιακώβου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο προχώρησε στην αναδιοργάνωση της Εκκλησίας, δημιουργώντας ξεχωριστές Αρχιεπισκοπές στον Καναδά, την Κεντρική και

τη Νότια Αμερική. Σήμερα στις ΗΠΑ η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία αποτελείται από την αρχιεπισκοπική περιοχή της Νέας Υόρκης και 8 μητροπόλεις, 540 ενορίες με 800 ιερείς, και σχεδόν ενάμισι εκατομμύριο πιστούς. Η Αρχιεπισκοπή διαθέτει Θεολογική Σχολή, Πανεπιστημιακή Σχολή, ιδρύματα για παιδιά και υπερήλικες, γυναικεία φιλανθρωπική οργάνωση και δύο οργανώσεις, με μέλη ομογενείς που έχουν συνεισφέρει στην Αρχιεπισκοπή.

Ανάλογες είναι και οι δραστηριότητες της Εκκλησίας στις άλλες χώρες. Στην Αυστραλία η εκεί Αρχιεπισκοπή διαθέτει περίπου 100 ενορίες, θεολογική σχολή (που ιδρύθηκε το 1986) και διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Στον Καναδά η Αρχιεπισκοπή έχει πάνω από 80 ενορίες. Ανάλογη είναι και η κατάσταση στη Δυτική Ευρώπη.

Δίπλα στις κοινότητες λειτουργούν πολλές συσσωματώσεις: ομογενειακά αθλητικά σωματεία, πολιτιστικές οργανώσεις και τοπικοί σύλλογοι, που συσπειρώνουν ομογενείς με κοινό τόπο καταγωγής. Δεδομένου ότι οι περισσότεροι έλληνες μετανάστες μεταπολεμικά προήλθαν από τη βόρεια και νησιωτική Ελλάδα, οι περιοχές αυτές διαθέτουν και τις μεγαλύτερες τοπικές ή εθνικοτοπικές οργανώσεις. Στην Αυστραλία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά οι οργανώσεις των Μακεδόνων, κατά πρώτο λόγο, και των Ηπειρωτών, κατά δεύτερο, είναι οι πολυπληθέστερες. Σημαντικό ρόλο στη συσπείρωση της ομογένειας παίζουν οι εφημερίδες και τα περιοδικά της, καθώς και ραδιοφωνικά και τηλεοπτικά προγράμματα.

Σε πολλές πόλεις υπάρχει μια σειρά από διαφορετικές ελληνικές οργανώσεις, ανάλογα και με τα ειδικά ενδιαφέροντα των ομογενών. Στο Μόναχο, για παράδειγμα, φιλοξενούνται στο κτίριο του Ελληνικού Κέντρου εκατοντάδες συνεδριάσεις φορέων, εθνικοτοπικών συλλόγων και σχολικών επιτροπών. Στον ίδιο χώρο, εκτός από την Ελληνική Κοινότητα, στεγάζονται ο σύλλογος Ποντίων, ο Πανθεσσαλικός, ο σύλλογος *Μακεδονία* και οι Θρακιώτες, ενώ έχουν περουσιακά στοιχεία πολλοί άλλοι σύλλογοι και φορείς, όπως η ΕΛΜΕ, οι Σερραίοι, η Φιλαρμονία, οι Σύλλογοι Γονέων, η Ηπειρωτική Κοινότητα κ.λπ. Το Κέντρο διαθέτει και δανειστική βιβλιοθήκη, με εκατοντάδες βιβλία γενικότερου και ειδικότερου ενδιαφέροντος. Η Κοινότητα διαθέτει τους χώρους της και για άλλες εκδηλώσεις και δραστηριότητες: βοηθητικά μαθήματα σε έλληνες μαθητές και αλλοδαπούς, χορωδία, μουσικές ομάδες, ομάδα ζωγραφικής και φωτογραφίας κ.ά.

Πολιτική δραστηριότητα

Οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στις διάφορες χώρες, όπου κατευθύνθηκαν οι έλληνες μετανάστες μεταπολεμικά, καθορίζονται από τη σχέση τους με τη χώρα υποδοχής και την πολιτική της απέναντι στους ξένους μετανάστες. Σε γενικές γραμμές, πάλι ο Ελληνισμός της ΗΠΑ αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, οι ομογενείς στην Αυστραλία και τον Καναδά έχουν πολλές ομοιότητες, ενώ οι Έλληνες στη Γερμανία έχουν τη στενότερη σχέση με την Ελλάδα, γεγονός που επηρεάζει και τις πολιτικές και ιδεολογικές τους διεργασίες. Η κοινωνική και γεωγραφική προέλευση και ο χρόνος μετανάστευσης είναι επιπρόσθετοι σημαντικοί παράγοντες.

Οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1950 ήταν στην πλειονότητά τους κοινωνικά και πολιτικά συντηρητικοί, και ενσωματώθηκαν σε μια κοινωνία αφενός με έντονο αντικομμουνιστικό κλίμα και αφετέρου αξιολογή οικονομική ανάπτυξη και ευμάρεια. Επιπλέον, η παλιά, μικρή, αλλά δραστήρια ελληνοαμερικανική Αριστερά είχε αποδυναμωθεί σημαντικά. Το γενικότερο κλίμα λοιπόν συνέβαλε στην ιδεολογική και συντηρητική στροφή του μεγαλύτερου μέρους των νέων μεταναστών, καθώς και συνολικά της ελληνοαμερικανικής ομογένειας. Ενώ στην εποχή του Μεσοπόλεμου οι Ελ-

ληνοαμερικανοί ψήφισαν υπέρ του Δημοκρατικού Κόμματος, στις δεκαετίες 1950 και 1960 ένα τμήμα τους στράφηκε στους Ρεπουμπλικανούς. Η υποστήριξη, που προσέφερε η πλειοψηφία της ομογένειας και οι κυριότερες οργανώσεις της (Αρχιεπισκοπή, ΑΧΕΠΑ) στην απριλιανή δικτατορία (1967-1974), δείχνει πως οι πολιτικές και ιδεολογικές διαθέσεις ευνοούσαν ακραίες, αντιδραστικές, πλέον, θέσεις.

Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των Ελληνοαμερικανών παρέμεινε στο πλευρό του Δημοκρατικού Κόμματος, και ορισμένοι ομογενείς δεύτερης και τρίτης γενιάς, δηλαδή όχι ανάμεσα στους μετανάστες της μεταπολεμικής περιόδου, άρχισαν να εκλέγονται στα εθνικά και περιφερειακά σώματα των ΗΠΑ. Οι μετανάστες της μεταπολεμικής περιόδου, ιδιαίτερα ευαίσθητοι στο θέμα της εθνικής ταυτότητας, έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην ανάδειξη των ελληνοαμερικανών πολιτικών. Πρώτος ήταν ο Τζον Μπραδήμας από την Ιντιάνα, που υπηρέτησε ως βουλευτής για μια εικοσαετία (1960-1980). Ο Πολ Σαρμπάνης, γιος μεταναστών από την Πελοπόννησο, ήταν ο πρώτος Ελληνοαμερικανός που εξελέγη γερουσιαστής (το 1976 στην πολιτεία του Μέριλαντ, αφού υπηρέτησε ως βουλευτής από το 1970). Τον ακολούθησε στη Γερουσία το 1978 ο Πολ Τσόνγκας από τη Μασαχουσέτη. Ο πρώτος ρεπουμπλικανός ελληνοαμερικανός βουλευτής ήταν ο Λιούις Άρθουρ “Σκιπ” Μπαφάλης, που θήτευσε κατά την περίοδο 1973-1974. Τέλος, η πρώτη Ελληνοαμερικανίδα που αναδείχθηκε σε πολιτικά αξιώματα ήταν η Ολυμπία Σνόου. Η Σνόου εξελέγη στην πολιτεία του Μέιν το 1979, και όταν έληξε η θητεία της, το 1994, εξελέγη μέλος της Γερουσίας, θέση που συνεχίζει να κατέχει ως σήμερα. Παράλληλα, στη δεκαετία του ’70 αρκετοί Ελληνοαμερικανοί εξελέγησαν κυβερνήτες πολιτειών και δήμαρχοι μεγάλων πόλεων.

Ένας από αυτούς ήταν και ο Μάικλ Δουκάκης από τη Μασαχουσέτη, που το καλοκαίρι του 1987 επελέγη ως υποψήφιος του Δημοκρατικού Κόμματος για την προεδρία των ΗΠΑ στις εκλογές του 1988. Η επιλογή αυτή, που αποτέλεσε, ασφαλώς, κορυφαίο γεγονός στην πορεία της ιστορίας των Ελλήνων στις ΗΠΑ, σήμανε συναγερμό στην ομογένεια. Αν και δεν τον υποστήριξαν όλοι οι Ελληνοαμερικανοί, η επιλογή του εκλήφθηκε ως συλλογική καταξίωση και πηγή υπερηφάνειας για την ελληνοαμερικανική κοινότητα και γενικότερα την ελληνική Διασπορά. Η χρηματοδότηση της προεκλογικής του εκστρατείας από την ομογένεια θεωρείται σημαντική, χωρίς, όμως, να υπάρχουν επίσημα στοιχεία.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες, τέλος, επέτρεψαν στην ομογένεια να σταθεί στο πλευρό της Κύπρου και της Ελλάδας το 1974, μετά την τουρκική εισβολή. Η κρίση σήμανε την κινητοποίηση ολόκληρης της ελληνικής Διασποράς, αλλά είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στις ΗΠΑ, επειδή οι ομογενείς βρέθηκαν σε θέση να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική μιας χώρας που έπαιζε καθοριστικό γεωπολιτικό ρόλο στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Οι συντονισμένες ενέργειες των Ελληνοαμερικανών έφεραν στο προσκήνιο το επονομαζόμενο “ελληνοαμερικανικό λόμπι” (η λέξη σημαίνει “προθάλαμος” και παραπέμπει, μεταφορικά, στο χώρο όπου εντεταλμένοι εκπρόσωποι ομάδων ψηφοφόρων έρχονται σε επαφή με γερουσιαστές και βουλευτές, εκφράζοντας διάφορα αιτήματα). Το ελληνοαμερικανικό λόμπι ήταν ουσιαστικά μια συνεργασία τεσσάρων διαφορετικών παραγόντων: μιας ομάδας εκλεγμένων αντιπροσώπων, ενός αριθμού οργανώσεων που σχηματίστηκαν ειδικά για να ασκήσουν πίεση στο Κογκρέσο (δηλαδή τη Γερουσία και τη Βουλή) και παράλληλα για να κινητοποιήσουν την ομογένεια, μια σειρά από μεγάλες ομογενειακές οργανώσεις και, τέλος, μικρότερες ελληνοαμερικανικές επιτροπές τοπικής εμβέλειας, που σχηματίστηκαν ειδικά για να συμβάλουν στην κινητοποίηση.

Το αποτέλεσμα της ευρείας αυτής ομογενειακής κινητοποίησης ήταν εντυπωσιακό.

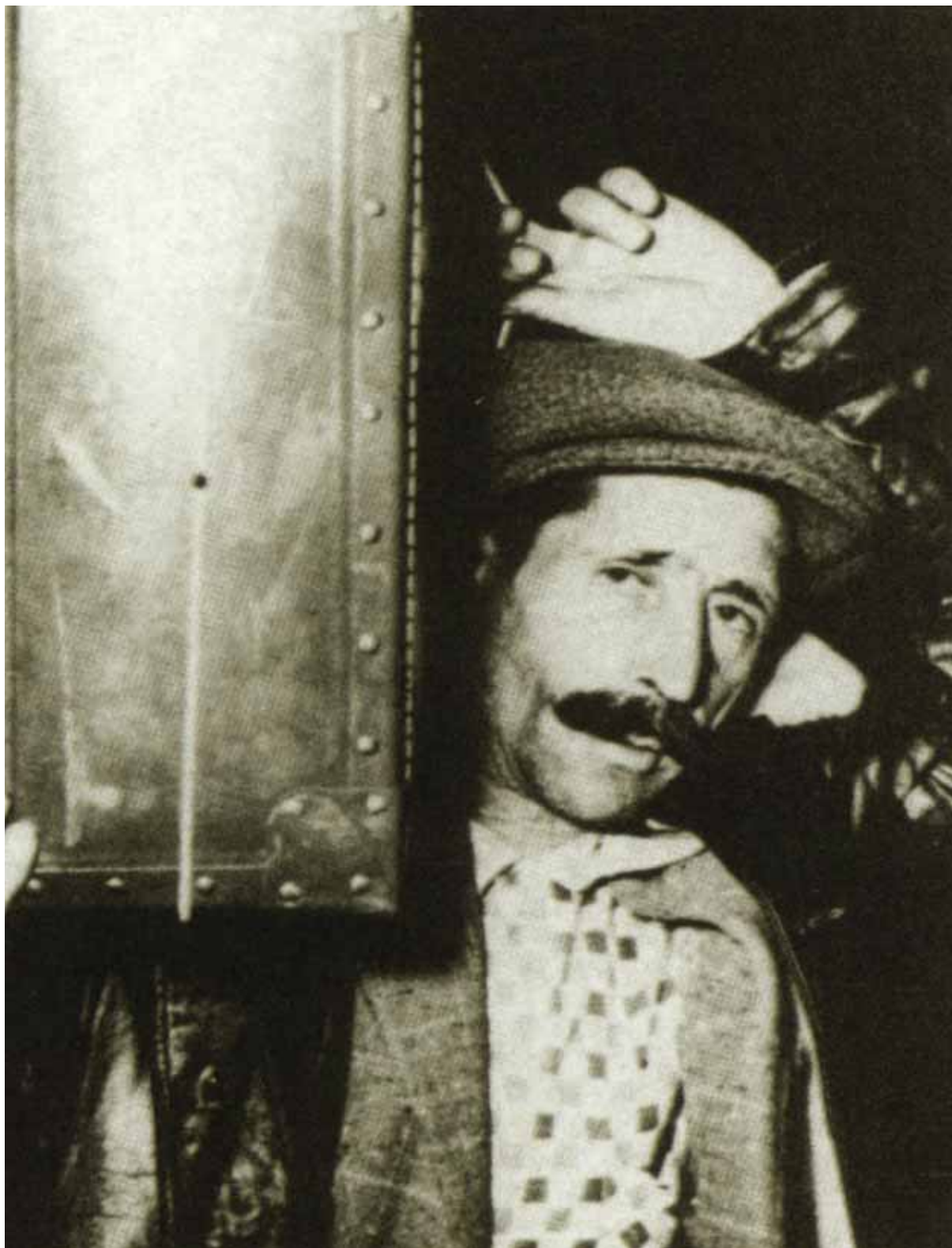
Οι νόμοι που διέπουν την πώληση αμερικανικών όπλων απαγορεύουν τη χρήση τους για επιθετικούς σκοπούς έξω από τα σύνορα· συνεπώς, η χρήση αμερικανικών όπλων από την Τουρκία στην Κύπρο ήταν παράνομη. Το ελληνοαμερικανικό αίτημα, λοιπόν, ήταν η αποκατάσταση της έννομης τάξης. Αυτό είχε σημαντική απήχηση στο Κογκρέσο, που ήταν σε θέση να αντικρούσει τις απόψεις του προέδρου Ρίτσαρντ Νίξον σε μια στιγμή που αυτός υποχρεώθηκε να παραιτηθεί. Ο αντικαταστάτης του, πρόεδρος Τζέραλντ Φορντ, και ο πανίσχυρος υπουργός Εξωτερικών Χένρι Κίσινγκερ προσπάθησαν να εμποδίσουν το λόμπι, χωρίς όμως να βρουν ανταπόκριση στο Δημοκρατικό Κογκρέσο. Έτσι, το φθινόπωρο του 1975 η Βουλή και η Γερουσία ψήφισαν την επιβολή “εμπάργκο” στην Τουρκία, χάρη στην επιμονή του ελληνοαμερικανικού στοιχείου και χάρη στην ενεργή στήριξη σημαντικών Δημοκρατικών γερουσιαστών και βουλευτών. Η άρση του εμπάργκο έγινε το 1978, όταν ο πρόεδρος Κάρτερ κατάφερε να επιβάλει τις θέσεις της κυβέρνησης.

Στον Καναδά οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στους κόλπους της ομογένειας τείνουν σε λιγότερο συντηρητικές θέσεις σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, αφού το πολιτικό κλίμα στη χώρα αυτή χαρακτηριζόταν, μετά το μετριοπαθή συντηρητισμό της δεκαετίας του 1950, από μια φιλελεύθερη εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Σε γενικές γραμμές οι Ελληνοκαναδοί υποστηρίζουν το Φιλελεύθερο Κόμμα, που προωθεί στο εσωτερικό την εφαρμογή πολυπολιτισμικής πολιτικής. Εδώ και τρεις δεκαετίες στις καναδικές εκλογές εκλέγονται συνήθως 2-3 ελληνοκαναδοί βουλευτές με το Φιλελεύθερο Κόμμα. Εξάλλου στον Καναδά υπήρξε αξιόλογη κινητοποίηση και κατά της απριλιανής δικτατορίας.

Οι Ελληνοκαναδοί έχουν να επιδείξουν έντονη πολιτική δραστηριότητα γύρω από τα ζητήματα της Κύπρου και της Μακεδονίας. Το 1982 ιδρύθηκε το Ελληνοκαναδικό Κογκρέσο, που λειτουργεί ως συντονιστικό όργανο στις προσπάθειες της ομογένειας να κινητοποιηθεί και να επηρεάσει την καναδική εξωτερική πολιτική. Σημειώνουμε πως υπήρξαν σημαντικές κινητοποιήσεις στο Τορόντο γύρω από το Μακεδονικό Ζήτημα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, λόγω των παράλληλων κινήσεων της ισχυρής σλαβομακεδονικής κοινότητας στην πόλη αυτή.

Οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στον Ελληνισμό της Αυστραλίας είναι παρόμοιες με αυτές στον Καναδά, και μάλιστα πιο έντονα “προοδευτικές” λόγω του πολιτικού κλίματος στη χώρα αυτή, όπου τα δύο μεγάλα κόμματα είναι το Εργατικό και το Φιλελεύθερο (συντηρητικό). Ιστορικά οι ομογενείς έχουν ταυτιστεί με το Εργατικό Κόμμα, αλλά τμήμα τους υποστηρίζει και το Φιλελεύθερο. Από τη δεκαετία του 1980 άρχισαν να εκλέγονται πολιτειακοί και ομοσπονδιακοί ελληνοαυστραλοί βουλευτές και γερουσιαστές, και σύντομα ορισμένοι κατέλαβαν υπουργικές θέσεις σε πολιτειακό και ομοσπονδιακό επίπεδο. Το 1987, για παράδειγμα, υπήρχαν πέντε ομοσπονδιακοί βουλευτές (Α. Θεοφάνους, Π. Μόρις, Α. Μόρις, Ν. Μπόλκους, Γ. Γεωργίου). Είναι, εξάλλου, γνωστές και οι κινητοποιήσεις των Ελληνοαυστραλών κατά της απριλιανής δικτατορίας, αλλά ιδίως γύρω από το Κυπριακό και το Μακεδονικό. Στη Μελβούρνη η παρουσία σλαβομακεδονικής εθνότητας έχει προσδώσει ακόμα πιο έντονο χαρακτήρα στις κινητοποιήσεις αυτές.

Στη Γερμανία (καθώς και τη Σουηδία και το Βέλγιο) το πολιτικό κλίμα στην ομογένεια χαρακτηρίζεται από μια ευρύτατη ενασχόληση με την ελλαδική πολιτική, πολύ περισσότερο σε σχέση με τις άλλες μεγάλες ελληνικές κοινότητες στη Διασπορά. Πέρα από κινητοποιήσεις κατά της δικτατορίας του 1967 και γύρω από τα εθνικά θέματα, είναι χαρακτηριστικό πως τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα είναι σε άμεση και τακτική επαφή με την ομογένεια των χωρών αυτών και ιδιαίτερα της Γερμανίας. Το 2004, μάλιστα, είχαμε

319

και το φαινόμενο επίσημων προεκλογικών ομιλιών από αρχηγούς ελλαδικών κομμάτων στη Γερμανία. Αντίστοιχα, υπάρχουν στην Ομοσπονδιακή Γερμανία και μεμονωμένες περιπτώσεις πολιτικών ελληνικής καταγωγής. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στην πολιτική αφομοιωτισμού έναντι των ξένων, που εφαρμόζει κατά τα τελευταία χρόνια η χώρα αυτή, με αρκετή, πάντως, καθυστέρηση σε σύγκριση με τις αγγλοσαξονικές χώρες.

Οι δεσμοί με την Ελλάδα

Οι δεσμοί της μεταπολεμικής Διασποράς με το εθνικό κέντρο επηρεάζονται αφενός από την πολιτική της χώρας υποδοχής και αφετέρου από την πολιτική κατάσταση και τη συγκεκριμένη πολιτική της Ελλάδας. Άλλοι παράγοντες, όπως ο βαθμός κοινοτικής οργάνωσης και συνοχής του ελληνικού στοιχείου στο Εξωτερικό, η γεωγραφική απόσταση από την Ελλάδα, αλλά και τα τεχνολογικά μέσα που διευκολύνουν την επαφή των ομογενών με την πατρίδα καταγωγής τους, παίζουν επίσης σημαντικό ρόλο.

Η πολιτική ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας γνώρισε έντονες διακυμάνσεις και συνέβαλε στη διατήρηση στενών σχέσεων μεταξύ Διασποράς και εθνικού κέντρου. Κατά πρώτο λόγο τα λεγόμενα εθνικά ζητήματα, όπως π.χ. το Κυπριακό, οι κατά καιρούς εντάσεις στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Μακεδονικό, έφεραν τους ομογενείς στο πλευρό της Ελλάδας με πολύ έντονο τρόπο.

Κατά δεύτερο λόγο το ελληνικό κράτος επιδίωξε, με μια σειρά πολιτικών πρωτοβουλιών, να συσφίξει τους δεσμούς ανάμεσα στην ομογένεια και το εθνικό κέντρο. Μπορεί να μην ευδοκίμησαν όλες οι πρωτοβουλίες της Αθήνας, μερικές απέτυχαν και σίγουρα πολλές έμειναν στα λόγια, αλλά το σημαντικό στοιχείο εδώ είναι το γεγονός ότι κατά την τελευταία πεντηκονταετία, και ιδιαίτερα μετά τη μεταπολίτευση του 1974, το εθνικό κέντρο άρχισε να υπολογίζει σοβαρά τον παράγοντα Διασπορά. Η μεταπολίτευση έφερε στην επικαιρότητα και τον καθορισμό της σχέσης εθνικού κέντρου και Διασποράς και τη διαμόρφωση μιας μη ελλαδοκεντρικής, αμφίδρομης και ισότιμης σχέσης της Ελλάδας και της οργανωμένης ομογένειας. Στην πράξη, το εγχείρημα να ακολουθηθεί ελληνοκεντρική, αλλά όχι ελλαδοκεντρική πολιτική, προσκρούει στον καθοριστικό ρόλο που παίζουν το κράτος και τα πολιτικά κόμματα στη δημόσια ζωή της χώρας και στην ανομοιογένεια ως προς τον χαρακτήρα και την οργανωτική διάρθρωση των κατά τόπους ελληνικών κοινοτήτων.

Το 1983 η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στη δημιουργία της Γενικής Γραμματείας του Αποδήμου Ελληνισμού (ΓΓΑΕ), μια πρωτοβουλία που αντανάκλούσε τη διαμόρφωση μιας ενιαίας εθνικής και κοινωνικής ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής. Το εθνικό σκέλος αυτής της πολιτικής συνίσταται στον καλύτερο συντονισμό των ομογενειακών προσπαθειών για τη στήριξη της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, ενώ το κοινωνικό αφορά στην επίλυση των χρόνιων προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες του Εξωτερικού, όταν έρχονταν αντιμέτωποι με τα γρανάζια της ελλαδικής γραφειοκρατείας και την αδιαφορία της κρατικής μηχανής. Η ΓΓΑΕ, άλλωστε, υπάγεται στο Υπουργείο Εξωτερικών και εποπτεύεται από τον εκάστοτε αναπληρωτή υπουργό ή υφυπουργό Εξωτερικών. Πάντως αποτελεί αυτόνομη δημόσια υπηρεσία, με επικεφαλής γενικό γραμματέα, και διαθέτει ξεχωριστό τακτικό προϋπολογισμό.

Το Συμβούλιο του Αποδήμου Ελληνισμού (ΣΑΕ) αποτελεί, σύμφωνα με την ιδρυτική του διακήρυξη, ένα σχετικά πρόσφατο «παγκόσμιο, αυτόνομο, μη κυβερνητικό οργανισμό», που ενώνει Έλληνες και φιλέλληνες. Ιδρύθηκε το 1995 με προεδρικό διάταγμα της

ελληνικής πολιτείας ως συμβουλευτικό και εισηγητικό όργανο των ελλαδικών κυβερνήσεων για τα βασικά θέματα των απανταχού ομογενών. Μετά από τροποποίηση του προεδρικού διατάγματος, το Νοέμβριο του 1999, που περιλήφθηκε στο άρθρο 108 του Συντάγματος, το ΣΑΕ ανακηρύχτηκε σε επίσημο φορέα εκπροσώπησης της ομογένειας στην ελληνική πολιτεία.

Μέλη του ΣΑΕ είναι εκπρόσωποι ομογενειακών οργανώσεων, οι οποίοι κάθε δύο χρόνια συνεδριάζουν στη Θεσσαλονίκη και εκλέγουν 11μελές προεδρείο. Το προεδρείο περιλαμβάνει τον πρόεδρο, τον αναπληρωτή πρόεδρο, τους τέσσερεις αντιπροέδρους-συντονιστές γεωγραφικών περιφερειών και έναν αντιπρόεδρο για “θέματα Κύπρου”. Η πρώτη συνέλευση του ΣΑΕ πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1995, και πρόεδρος εξελέγη ο ελληνοαμερικανός επιχειρηματίας Άντριου (Ανδρέας) Άθηνς. Για την καλύτερη συνεργασία του κράτους με το ΣΑΕ δημιουργήθηκε ειδική μόνιμη επιτροπή της ελληνικής Βουλής, αρμόδια για τα θέματα του απόδημου Ελληνισμού. Παράλληλα, το 1996, δημιουργήθηκε η λεγόμενη Παγκόσμια Διακοινοβουλευτική Ένωση του Ελληνισμού, που αποτελείται από όσους ομογενείς έχουν εκλεγεί ομοσπονδιακοί ή πολιτειακοί βουλευτές στις χώρες όπου είναι εγκατεστημένοι.

Το ΣΑΕ αντιμετώπισε πάρα πολλά προβλήματα στα πρώτα του χρόνια και εκκρεμούν ακόμα πολλές προτάσεις για την αναβάθμισή του. Στη βάση των προβλημάτων του ήταν η αντίφαση ανάμεσα στο μη κυβερνητικό του χαρακτήρα και το βασικό ρόλο που διατηρεί το ελλαδικό κράτος στις διαδικασίες της συγκρότησής του. Άλλα ζητήματα, που αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ανάπτυξή του, ήταν το βάρος που δόθηκε σε κάποιες ομογενειακές οργανώσεις αμφισβητήσιμης αντιπροσωπευτικότητας, η συγκεντρωτική αντίληψη και επιμονή σε μια εκ των άνω καθοδήγηση, καθώς και η συχνή συνεδριακή πολυτέλεια. Και εδώ, όμως, πρέπει να σημειώσουμε την αξία και τις προοπτικές του θεσμού αυτού, που θα φανούν όταν αποκρυσταλλωθεί η ομαλή λειτουργία του.

Ανάμεσα στους παράγοντες της τεχνολογίας που συνενώνουν τους απανταχού ομογενείς είναι, εκτός από τη διευρυνόμενη χρήση του ηλεκτρονικού διαδικτύου, και η δορυφορική τηλεόραση, που επιτρέπει στα κρατικά και ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια να μεταδίδουν τα προγράμματά τους στο Εξωτερικό. Η αμεσότητα της τηλεοπτικής εικόνας είναι ένα νέο σημαντικό στοιχείο, που φέρνει πιο κοντά την Ελλάδα και τη Διασπορά. Σωστά αναφέρει η ΕΡΤ στην ιστοσελίδα της ότι το δορυφορικό της πρόγραμμα αποτελεί έναν από τους βασικότερους επικοινωνιακούς μηχανισμούς που διατηρεί ζωντανή την ελληνική γλώσσα και διασώζει την ιστορική μνήμη στις εστίες του απόδημου Ελληνισμού. Αλλά και εδώ υπάρχουν αιτήματα και προτάσεις, που έχουν κατά καιρούς υποβάλει ομογενειακοί φορείς, με σκοπό τη βελτίωση των προγραμμάτων και την καλύτερη προσαρμογή τους στις ανάγκες των ομοεθνών της Διασποράς.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί μια τεράστια σημασία πτυχή της πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντι στους Έλληνες του Εξωτερικού: ο συντονισμός της ελληνόφωνης εκπαίδευσης με την αποστολή δασκάλων, την παροχή κατάλληλου υλικού κ.ά. Το 1987 συγκροτήθηκε επιτροπή για να συντάξει προσχέδιο νόμου για την εκπαίδευση και την παιδεία των Ελληνοπαίδων του Εξωτερικού. Οι εργασίες της επιτροπής οδήγησαν τελικά το 1996 σε νόμο, που για τους ειδικούς αποτελεί ορόσημο μιας νέας αντιμετώπισης του προβλήματος της ελληνικής παιδείας. Ο νόμος αυτός λαμβάνει υπόψη τα νέα δεδομένα, όπως την πολυπολιτισμικότητα, τον πλουραλισμό και την πολιτισμική ιδιαιτερότητα στο χώρο της Διασποράς. Πρόκειται για τις απαρχές μιας προσέγγισης, που αφήνει πίσω τα

παλιά ελλαδοκεντρικά μοντέλα και προωθεί στη θέση τους μια ευρύτερα ελληνοκεντρική θεώρηση της παιδείας στο Εξωτερικό. Χωρίς αμφιβολία, πέρα από αυτή την ευέλικτη και ρεαλιστική θεωρητική προσέγγιση, παραμένουν ανοικτά πολλά ζητήματα σχετικά με την πρακτική εφαρμογή της ελληνόφωνης παιδείας, όπως για παράδειγμα η χρηματοδότηση, το προσωπικό, το περιεχόμενο και η καταλληλότητα της διδακτικής ύλης. Σημαντική προσφορά στη μελέτη του φαινομένου της εκπαίδευσης στη Διασπορά προσφέρει το Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Παιδαγωγικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Παλιννόστηση και επανένταξη στον ελλαδικό κοινωνικό περίγυρο

Η παλιννόστηση από το Εξωτερικό αποτελεί παράλληλο με τη μετανάστευση και μόνιμο στοιχείο στην ιστορία του Ελληνισμού του 20ού αιώνα. Ο ακριβής προσδιορισμός της παλιννόστησης κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες μετά τον εμφύλιο είναι δύσκολος, επειδή το ελληνικό κράτος δεν κατέγραφε παλιννοστούντες πριν το 1968. Πάντως, μελετητές, όπως η Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου και ο Ιωάννης Χασιώτης, έχουν συμβάλει με τις εργασίες τους στην επιστημονική εξακρίβωση του φαινομένου της μεταπολεμικής μετανάστευσης.

Τη δεκαετία του 1950 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1966 ήρθαν στην Ελλάδα περίπου 70.000 Έλληνες από την Αίγυπτο και άλλες χώρες της Αφρικής, και μερικές χιλιάδες Έλληνες της Κωνσταντινούπολης (μετά το πογκρόμ του 1955). Την ίδια εποχή, περίπου, άρχισαν να επαναπατρίζονται και οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες από την Ανατολική Ευρώπη και τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, και με αυξανόμενους ρυθμούς από τις αρχές της επόμενης δεκαετίας άρχισαν να επιστρέφουν στην Ελλάδα χιλιάδες μετανάστες, κυρίως από εκείνους που είχαν ακολουθήσει τα μεγάλα μεταπολεμικά μεταναστευτικά κύματα προς τη Δυτική Ευρώπη. Μόνο στο διάστημα 1968-1977 (για το οποίο και διαθέτουμε στατιστικά στοιχεία) επαναπατρίστηκαν 237.500 άτομα, από τα οποία τα μισά προέρχονταν από την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Οι επαναπατριsmοί αυξήθηκαν και στα επόμενα χρόνια: το 1980 ο συνολικός αριθμός των παλιννοστώντων έφτασε τα 390.000 άτομα.

Οι παλιννοστήσεις έχουν σχέση περισσότερο με παράγοντες στις χώρες υποδοχής και λιγότερο με την Ελλάδα. Στην περίπτωση π.χ. της επιστροφής των “φιλοξενούμενων εργατών” της Δυτικής Ευρώπης θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν για τους αλλοδαπούς μετά τη λήξη της μεταβατικής περιόδου της βιομηχανικής ανασυγκρότησης των χωρών φιλοξενίας και την οικονομική ύφεση του 1973. Τα προβλήματα αυτά, ιδιαίτερα στην ενωμένη Γερμανία, αφορούν στο εργασιακό καθεστώς, τη διογκούμενη ανεργία, την περικοπή των κοινωνικών παροχών, αλλά και τη συνακόλουθη εχθρότητα του ντόπιου εργατικού στοιχείου έναντι των ξένων.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι ελληνικές κυβερνήσεις άρχισαν να παίρνουν μερικά μέτρα, που ενθάρρυναν και την παλιννόστηση και την εισαγωγή κεφαλαίων των επαναπατριζομένων. Τα μέτρα αυτά —οικονομικά κίνητρα, εργασιακές και στρατολογικές διευκολύνσεις, διασφάλιση ασφαλιστικών δικαιωμάτων κ.λπ.— δεν αποβλέπουν μόνο σε οικονομικούς στόχους, αλλά στοχεύουν και στην αντιμετώπιση της δημογραφικής στασιμότητας της χώρας.

Παρά τις προσπάθειες των ελληνικών Αρχών, οι δυσκολίες εύρεσης εργασίας και επαναπροσαρμογής των πρώην φιλοξενούμενων ελλήνων εργατών, ιδιαίτερα της Γερμανίας, εξακολουθούν για πολλούς να είναι ανυπέρβλητες. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό

Ευχές για Καλή Αντάμωση από την Αυστραλία. Πρεσβεία της Αυστραλίας

με την καθιέρωση, το 1988, του δικαιώματος της ελεύθερης εγκατάστασης των μετακινούμενων εργαζομένων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όχι μόνο ανέστειλε τις παλιννοστήσεις, αλλά επιπλέον προκάλεσε και την επιστροφή ή τη μετανάστευση στη Δυτική Ευρώπη μερικών δεκάδων χιλιάδων Ελλήνων.

Απο τη δεκατία του 1970 σημειώθηκαν μαζικοί επαναπατρισμοί των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου. Από το σύνολο της κατηγορίας αυτής των ελλήνων αποδήμων επέστρεψαν στην Ελλάδα, ως τα τέλη του 1990, 34.000 άτομα. Οι επαναπατρισμοί αυτοί άρχισαν όταν τα χρονικά περιθώρια για την προσαρμογή των πολιτικών προσφύγων στις κοινωνίες, που τους φιλοξένησαν ως τότε, εμφανίζονταν πια, εξαιτίας της προχωρημένης τους ηλικίας, αρκετά περιορισμένα. Από την άλλη μεριά υπήρχαν και τα πιεστικά ατομικά και οικογενειακά προβλήματα που επέβαλαν την παλιννόστηση, έστω και κάτω από όχι ιδιαίτερα ευμενείς όρους.

Η γενίκευση, ωστόσο, των επαναπατρισμών αυτών ευνοήθηκε κυρίως από τις ειδικές διακρατικές συμφωνίες της Ελλάδας με τις περισσότερες από τις χώρες φιλοξενίας (Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία και Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας). Με τις συμφωνίες αυτές διευθετήθηκαν τα περισσότερα από τα ιδιό-

μορφα συνταξιοδοτικά προβλήματα των πολιτικών προσφύγων και εκείνα που σχετίζονταν με τη μεταφορά των οικονομιών και της κινητής τους περιουσίας. Με ειδικά, εξάλλου, νομοθετικά μέτρα (1985) οι επαναπατριζόμενοι εντάχθηκαν και στους ελλαδικούς ασφαλιστικούς οργανισμούς. Σημαντικό τμήμα του ελληνικού αυτού στοιχείου δεν πρόκειται να εγκαταλείψει τα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη, είτε εξαιτίας της κοινωνικής του ενσωμάτωσης είτε εξαιτίας των δυσκολιών που δημιουργούν στη διασφάλιση της συνταξιοδότησης και των περιουσιακών του στοιχείων τα ασύμβατα, ακόμη, δημοσιονομικά συστήματα των χωρών φιλοξενίας.

Η παλιννόστηση από την Αυστραλία, τη Βόρεια και τη Νότια Αμερική μεταξύ του 1968 και του Σεπτεμβρίου του 1977 ξεπερνούσε τα 55.000 άτομα. Το φαινόμενο οφείλεται κυρίως σε συναισθηματικούς λόγους, όπως τονίζει ο Ι. Χασιώτης. Στην Αυστραλία, ως τις αρχές, βέβαια, της δεκαετίας του 1970, τις τάσεις επαναπατρισμού τις υπέθαλπε και η αφομοιωτική πολιτική, την οποία προσπάθησαν να εφαρμόσουν οι ομοσπονδιακές και οι τοπικές αυστραλιανές κυβερνήσεις έναντι των μεταναστών οι οποίοι δεν ήταν “αγγλοκελτικής” προέλευσης. Αλλά και μετά την εγκατάλειψη της ανεπιτυχούς αυτής πολιτικής και την αποδοχή του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της χώρας (μετά το 1975) η παλιννόστηση εξακολούθησε. Υπολογίζεται ότι το 20% τουλάχιστον των ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας, ιδιαίτερα της μεταπολεμικής περιόδου, επέστρεψε “δοκιμαστικά” στην Ελλάδα ή αναζητά τρόπους οριστικής επανεγκατάστασης. Στην περίοδο, μάλιστα, μεταξύ του 1966 και του 1972 το ποσοστό αυτό είχε ξεπεράσει το 50%.

Οι επαναπατρισμοί από τις ΗΠΑ περιορίστηκαν είτε σε μετανάστες της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς –που δεν κατάφεραν ή δεν θέλησαν να ριζώσουν οριστικά στο αμερικανικό έδαφος– είτε στους παραδοσιακούς επαναπατρισμούς των συνταξιούχων Ελληνοαμερικανών. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, οι παλιννοστήσεις από τις Ηνωμένες Πολιτείες κινήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα, σε σύγκριση με εκείνες της προπολεμικής περιόδου: Από το 1968 ως τον Σεπτέμβριο του 1977 έφτασαν στα 15.991 άτομα.

Προβλήματα παρουσιάζει η μετάβαση στην Ελλάδα των Ελλήνων (Ποντίων στην πλειονότητά τους) των χωρών της Κοινοπολιτείας των Ανεξάρτητων Κρατών, που έχουν μακρά ιστορία διαμονής στα εδάφη της άλλοτε τσαρικής Ρωσίας και της μετέπειτα Σοβιετικής Ένωσης. Η ακριβής έκταση των παλιννοστήσεων αυτών δεν έχει ακόμα εκτιμηθεί με εγκυρότητα. Οι μεταπολεμικές αφίξεις από την ΕΣΣΔ άρχισαν διστακτικά στις δεκαετίες του 1940 και του 1950, για να αποκτήσουν μαζικό και αυξανόμενο χαρακτήρα από το 1989 και εξής. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο αριθμός των Ελλήνων, που μετεγκαταστάθηκε στην Ελλάδα από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, υπολογίζεται ότι ξεπερνούσε τις 70.000.

Τη δεκαετία του 1990 σημειώθηκαν μαζικές εγκαταστάσεις στη χώρα, Ελλήνων της Βόρειας Ηπείρου, οι οποίοι, αντιμετωπίζοντας τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα που προκάλεσε στην Αλβανία η απότομη κατάρρευση του παλαιού καθεστώτος, η αποδιάρθρωση του κοινωνικού ιστού και η ανάξηση του αλβανικού εθνικισμού, άρχισαν να συρρέουν προς την ασφαλέστερη Ελλάδα.

Το κράτος, αποβλέποντας στην υποδοχή και την αρωγή στους παλιννοστούντες, ίδρυσε το 1990 το Εθνικό Ίδρυμα Υποδοχής και Αποκατάστασης Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων, και προχώρησε σε ειδική νομοθεσία το 2000. Η ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας του Αποδήμου Ελληνισμού παρέχει πληροφορίες γύρω από τα προβλήματα της παλιννό-

στησης και τη σχετική νομοθεσία που αποσκοπεί στη λύση τους. Σύλλογοι και μη κυβερνητικοί οργανισμοί, καθώς και μελετητές, εστιάζουν την προσοχή τους πάνω στα ζητήματα που απασχολούν τους παλιννοστούντες από την Ανατολική Ευρώπη και τις περιοχές του Καυκάσου.

Νέες προκλήσεις: Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η παγκοσμιοποίηση

Στην αυγή του 21ου αιώνα και στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η Ελλάδα, ιστορικά χώρα μεταναστών, βρίσκεται μπροστά σε μια νέα σειρά δεδομένων. Η μαζική μεταπολεμική μετανάστευση έχει σταματήσει, ουσιαστικά, και οι λίγες εξαιρέσεις αφορούν σε επαγγελματίες, επιστήμονες και ειδικευμένους εργάτες, που κατευθύνονται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Εσωτερικά η χώρα έχει να αντιμετωπίσει σημαντικό αριθμό παλιννοστούντων, την ίδια, όμως, στιγμή που έχει γίνει και αυτή προορισμός μεταναστών από λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Επιπλέον, οι λύσεις που οφείλει να δώσει η Ελλάδα πρέπει να εναρμονίζονται με το σύγχρονο όραμα του πολυπολιτισμού και της ισοτιμίας, που οραματίζεται –αλλά και ορίζει– η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η εναρμόνιση με το πολυπολιτισμικό ιδεώδες, τέλος, επηρεάζει και τις σχέσεις εθνικού κέντρου και Διασποράς. Οι συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της διατήρησης εθνοτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων εξισορροπεί την αμείλικτη διαδικασία αφομοίωσης της δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών. Αλλά για να μπορέσουν οι κρατικοί και οι ομογενειακοί φορείς να εκμεταλλευτούν τις νέες συνθήκες χρειάζεται να αντιληφθούν τις διαφορές της ελληνικότητας στην Ελλάδα και το Εξωτερικό, όπου υπάρχουν άλλοτε καθαρά ελλαδοκεντρικές εκδηλώσεις και άλλοτε εκφάνσεις συμβολικού χαρακτήρα. Στην τελευταία περίπτωση οι σχέσεις ομογενών, κυρίως δεύτερης και τρίτης γενιάς, με την Ελλάδα έχουν χαρακτήρα πολιτισμικό και συναισθηματικό· πρόκειται, δηλαδή, για ένα στοιχείο υποκειμενικής αυτοαντίληψης. Οι χώρες υποδοχής όχι μόνο αναγνωρίζουν αυτή τη μορφή ταυτότητας, αλλά και τη νομιμοποιούν, όταν στις επίσημες πληθυσμικές τους απογραφές συμπεριλαμβάνουν και ερωτήματα για την εθνική καταγωγή των απογραφόμενων πολιτών τους. Το ερώτημα είναι εάν οι διάφοροι ελληνικοί φορείς μπορούν να αποδεχτούν και να αντιμετωπίσουν δημιουργικά τις εκφάνσεις συμβολικής ελληνικότητας και να τις τοποθετήσουν μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο πλουραλιστικού ορισμού της ελληνικότητας. Αυτό θα σήμαινε, εάν όχι τώρα, ασφαλώς στο εγγύς μέλλον, ότι θα πρέπει να υπάρξει και μια μορφή γενικά αποδεκτής ελληνικότητας χωρίς το στοιχείο της γλώσσας, αφού αυτό φθίνει σε πολλές παροικίες της Διασποράς. Φορείς, μελετητές και κέντρα μελετών στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα το προαναφερθέν εργαστήριο διαπολιτισμικών και μεταναστευτικών μελετών του πανεπιστημίου της Κρήτης, αναπτύσσουν πλούσιο προβληματισμό γύρω από αυτά τα ζητήματα, όπως επίσης αντίστοιχα φορείς και επιστημονικά κέντρα στη Διασπορά. Μένει όμως το ερώτημα κατά πόσο οι παράγοντες που εφαρμόζουν τη θεωρία στην πράξη –κατά κύριο λόγο το ελληνικό κράτος και οι ομογενειακές οργανώσεις– θα μπορέσουν να κινηθούν προς τη νέα αυτή αντίληψη, και μάλιστα έγκαιρα.

